

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
MAGISTRATURA BO‘LIMI**

Qo‘lyozma huquqida

UDK:811.11:81:373

AXMEDOVA DILDORA JO‘RAXON QIZI

**NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA JOY NOMLARINING
LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI**

**70230101 - Lingvistika (nemis tili) mutaxassisligi bo‘yicha Magistr akademik
darajasini olish uchun yozilgan**

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar:

F.f.d., dotsent L. Kholiyarov

TERMIZ-2023

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi Termiz davlat universiteti rektorining
2022-yil 1-iyundagi №34-T/M sonli buyrug‘i asosida tasdiqlangan.

Magistrlik dissertatsiyasi Termiz davlat universiteti Roman-german tillar
kafedrasida bajarilgan.

Magistrlik dissertatsiyasi elektron nusxasi Termiz davlat universitetining
rasmiiy veb sahifasiga joylashtirilgan.

Dissertatsiya manzilining QR-kodi:

Magistrlik dissertatsiyasi bilan Termiz davlat universitetining axborot resurs
markazida tanishish mumkin (3- raqam bilan ro‘yxatga olingan. Manzil: Termiz
shahri Barkamol avlod ko‘chasi 43 -uy.)

Ilmiy rahbar:

dots. L.Kholiyarov

Kafedra mudiri:

k.o‘, U.Imomova

Magistratura bo‘limi boshlig‘i:

Phd A.B. Narbayev

70230101 - Lingvistika (nemis tili) mutaxassisligi magistranti
Axmedova Dildor Jo‘raxon qizining “Nemis va o‘zbek tillarida joy
nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari” mavzusidagi magistrlik
dissertatsiyasiga

A N N O T A S I Y A

Tayanch so‘zlar: joy nomlari, lingvomadaniyat, madaniyatshunoslik, milliy xususiyatlari, xalqlarning madaniyati, Berlin, Hamburg, Heidelberg, Oqdaryo, Qirg‘iz.

Tadqiqot obyektlari: nemis va o‘zbek tillarida joy nomlari va ularning lingvomadaniy xususiyatlarini tadqiqod obyekti sifatida o‘rganiladi.

Ishning maqsadi: nemis tilida hamda o‘zbek tilida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlarini qiyoslash metodi orqali o‘rganish, ikki tilda toponimlarning nomlanishida xalqlarning madaniy xususiyati aks etganligini o‘rganishdan iborat.

Tadqiqot metodlari: Tadqiqotda lingvistik hamda lingvomadaniyatshunoslikka oid adabiyotlar tahlili, qiyoslash metodidan foydalanilgan.

Disertatsiya ishida olingan natijalar va ularning yangiligi:

Amaliy ahamiyati: ushbu ilmiy ish natijalaridan kelgusida tilshunoslik va madaniyatshunoslikda olib boriladigan tadqiqodlar hamda pedagogik sohadagi asarlar yaratish davomida manba sifatida foydalanish mumkin.

Tadbiq etish darajasi: Ushbu dissertatsiya ishida olingan natijalardan Respublikamizning chet tiliga ixtisoslashtirilgan maktablarda, texnikum va oliy ta‘lim muassasalarida hamda ilmiy maqolalar yozishda foydali bo‘lishi mumkin.

Qo‘llanilish sohasi: Oliy ta‘lim muassasalari va umumiy o‘rta ta‘lim maktablari.

ANNOTATION

Key words: place names, linguistic culture, cultural studies, national characteristics, culture of peoples, Berlin, Hamburg, Heidelberg, Akdarya, Kyrgyz.

Research objects: German and Uzbek place names and their linguistic and cultural features are studied as research objects.

The purpose of the work is to study the linguistic characteristics of place names in German and Uzbek by means of a method of comparison, to study whether the cultural characteristics of peoples are reflected in the naming of toponyms in two languages.

Research methods: The research used the method of analysis and comparison of literature related to linguistics and linguo-cultural studies.

The results obtained and their novelty:

Practical significance: the results of this scientific work can be used as a source for future researches and pedagogical works in linguistics and cultural studies.

Application level: The results obtained in this dissertation work can be useful in specialized foreign language schools, technical schools and higher education institutions of our Republic, as well as in writing scientific articles.

Field of application: Higher education institutions and general secondary schools.

ANNOTATION

Masterarbeit zum Thema „Lingvokulturelle Besonderheiten von Ortsnamen in deutschen und usbekischen Sprachen“.

Schlüsselwörter: Ortsnamen, Sprachkultur, Landeskunde, nationale Besonderheiten, Völkercultur, Berlin, Hamburg, Heidelberg, Akdarya, Kirkkiz.

Forschungsobjekte: Als Forschungsobjekte werden deutsche und usbekische Ortsnamen und ihre sprachlichen und kulturellen Besonderheiten untersucht.

Zweck der Arbeit ist es, die sprachlichen Besonderheiten von Ortsnamen im Deutschen und im Usbekischen mittels einer Vergleichsmethode zu untersuchen, um zu untersuchen, ob sich die kulturellen Besonderheiten von Völkern in der Benennung von Toponymen in zwei Sprachen widerspiegeln.

Forschungsmethoden: Die Forschung verwendete die Methode der Analyse und des Vergleichs von Literatur im Zusammenhang mit Linguistik und sprachkulturellen Studien.

Die erzielten Ergebnisse und ihre Neuheit:

Praktische Bedeutung: Die Ergebnisse dieser wissenschaftlichen Arbeit können als Quelle für zukünftige Forschungen und pädagogische Arbeiten in den Sprach- und Kulturwissenschaften verwendet werden.

Anwendungsebene: Die in dieser Dissertationsarbeit erzielten Ergebnisse können in spezialisierten Fremdsprachenschulen, Fachschulen und Hochschulen unserer Republik sowie beim Verfassen wissenschaftlicher Artikel nützlich sein.

Anwendungsbereich: Hochschulen und allgemeinbildende Schulen.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. JOY NOMLARINING TILSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI.....	8
1.1. Joy nomlarining tilshunoslikda o‘rganilishi.....	8
1.2. Joy nomlarining lingvistik xususiyatlari.....	12
1.3. Toponimlardan foydalanishning grammatik xususiyatlari	17
1-BOB BO‘YICHA XULOSALAR	28
II BOB. TILSHUNOSLIKDA LINGVOMADANIYAT TUSHUNCHASI ...	31
2.1. "Madaniyat", "milliy madaniyat", "lingvomadaniyat" tushunchalari: mavjud ta’riflari.....	31
2.2. “Til”, “milliy tarix” tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligi,.....	44
2-BOB BO‘YICHA XULOSALAR	53
III BOB. TOPONIMLARDA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARNING AKS ETISHI.....	55
3.1. Nemis tilida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari	55
3.2. O‘zbek tilida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari	62
III BOB yuzasida xulosa.....	70
XULOSA	72
ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	76

KIRISH

Magistirlik dissertatsiyasi mavzusining asoslanishi va uning dolzarbligi;

O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyotida ta’lim qonunchiligi eng muhim o‘rin tutadi. So‘nggi yillarda chet tili va uni o‘rganishda har qachongidan ham jadal ishlar olib borilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni targ‘ib qilishni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida” [O‘z Res PQ. 1.1.2021]gi PQ-5117-son qarori hamda 2017 yil 11 avgustda Vazirlar Mahkamasining “Ta’lim muassasalarida chet tillarini o‘qitishning sifatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”[O‘z Res VM. 1.4 2017]gi 610-son qaroriga muvofiq maktab ta’limida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y berdi. Tabiiyki, bu intizom o‘sib kelayotgan yosh avlod qiyofasidagi ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qarala boshlandi. Avallo, chet tillarni o‘qitishning erta boshlanishi 1-sinifdan qonuniylashtirildi. Ushbu o‘quv fanini o‘rganishga ajratilgan umumiy soatlar soni ko‘paydi. Nihoyat, buning uchun tegishli sharoitlar mavjud bo‘lgan umumta’lim maktablarining asosiy va yuqori bosqichlarida ikkinchi chet tilini o‘rganishga ruxsat berildi.

Bugungi kundagi chet el investitsiyalari va yangi korxonalarining ortib borishi biz yoshlarimizni zamonaviy bilimlar va xorijiy tillarni o‘rganishga undayotgani hamda bu jarayonni maktabdan chet tillarni puxta o‘zlashtirib, kasbhunarga qiziqishini rivojlantirishga bo‘lgan intilishlarini yanada rag‘batlantirish va qo‘llab quvatlash zaruriyatini vujudga keltirmoqda. Mamlakatimizda 2023-yil “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili”da belgilangan ustuvor vazifalar, xususan ta’lim-tarbiya tizimini yangi sifat bosqichiga olib chiqishda maktab ta’limi davomida o‘quvchilarga bitta kasb hamda ikkita xorijiy tilni o‘rganishlarni tashkil etish maqsadida, 2023-2024 o‘quv yilidan boshlab har bir tuman shaharda bittadan maktabda ikkinchi xorijiy tilni o‘qitish yo‘lga qo‘yilishi ko‘zda tutilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Umumtalim maktablari o‘quvchilariga ikkinchi xorijiy til hamda zamonaviy kasblarga o‘rgatish bo‘yicha qo‘shimcha

chora-tadbirlar to'g'risida"gi [O'z Res PQ. 1.2 2023] qarori bunda alohida ahamiyat kasb etadi.

Turlicha va ko'p madaniyatli makonda zamonaviy filologik ta'lim xorijiy madaniyatlarni o'rganish masalalarini hal qilish imkonini beradi. Boshqa yurt xalqining hayoti, milliy tarixi va milliy madaniyati, xalqchil dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlari, an'ana va urf-odatlar, tili – inson hayotining bu jabhalari turli ilmiy bilimlar sohasi tadqiqotchilarini hamda izlanuvchilarini o'ziga jalb qiladi. Etnojamiyatning madaniy-tarixiy qatlamini tashkil etuvchi onomastik umumiyliklar e'tibordan chetda qolmaydi.

Joy nomlarini o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortib borishi, birinchi navbatda, lug'atning ushbu sinfining o'ziga xos xususiyatlari bilan izohlanadi. Joy nomlari - xalq mentalitetini aks ettiruvchi kuchli madaniyat bo'lagi. Geografik nomlar madaniy xotira tashuvchisi bo'lib, xalq hayoti va tarixi haqida ko'p narsalarni aytib beradi.

Disertatsiya ishida o'rganilayotgan muammoning dolzarbligi bir qator omillar bilan bog'liq. Avvalo, tilda madaniyat va til o'rtasidagi integratsiyalashgan tabiati tufayli o'ziga xos jihati bilan alohida ahamiyat kasb etgan toponimik lug'atga olimlarning katta e'tibor qaratilishiga qaramasdan, toponimlarning lingvokulturologiya nuqtai nazaridan tahlili kam uchraydi. Ushbu holat O'zbekiston va Germaniya toponomikasining lingvokulturologik yoritishda har tomonlama o'rganilmaganligini ta'kidlaydi, bu tadqiqotning dolzarbligini oldindan belgilab beradi. Ikkinchidan, toponimik tizimga kiritilgan ma'lumotlarni dekodlash, bir tomondan, butun jamiyatda sodir bo'layotgan toponimik nominatsiya jarayonlarini tushuntirishga imkon bersa, ikkinchi tomondan, toponimikaning milliy-o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotning obyekti: nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xilma-xilligida tarixiy va umumiy etnografiyasi komponent sifatida.

Tadqiqotning predmeti: nemis va o‘zbek tillarida toponimlaridan foydalanishning lingvokulturologik xususiyatlarini tahlil qilishdir.

Tadqiqotning maqsadi: Ushbu tadqiqotning maqsadi nemis va o‘zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy qimmati nuqtai nazaridan har tomonlama o‘rganishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

1. Mahalliy va xorijiy tilshunoslik fanlarida joy nomlarining o‘ziga xos xususiyatlarini jihatlarini ko‘rib chiqish;
2. “madaniyat” tushunchasini o‘rganish va “til – milliy tarix – til madaniyati” tushunchalari o‘rtasidagi munosabatni aniqlash;
3. Nemis va o‘zbek etnojamiyatiga oid madaniy-maxsus toponomik voqelikni tilda aks ettiruvchi leksik birliklarni tahlil qilish;
4. O‘zbekistondagi va Germaniyadagi rivoyat, urf-odatlar va an‘analarda aks ettirilgan madaniy jihatdan belgilangan toponomik birliklarini aniqlash;

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: Taqdim etilayotgan disertatsiya ishining ilmiy yangiligi shundan iboratki,

- 1) Toponimlarning tilshunoslikdagi o‘rni va lingvistik xususiyatlari o‘rganib chiqildi.
- 2) Tilshunoslikda lingvomadaniyatshunoslik tushunchasi atroflicha o‘rganib chiqildi.
- 3) O‘zbekistonning hamda Germaniyaning geografik nomlarini madaniy-tarixiy tomondan ochib beruvchi tadqiqot olib borildi.

Tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari: nemis va o‘zbek tillaridagi joy nomlarining kelib chiqishi etnografiyasini o‘rganishdagi mavjud ilmiy ishlar asosida lingvistik hamda madaniy xususiyatlarini o‘rganish hisoblanadi. Mamlakatimizda nemis tilini yanada rivojlantirish, hamda uni o‘sib kelayotgan yosh avlod ruhiga

singdirish, til o'rganish bilan bir qatorda Germaniyaning hududiy birliklari hamda madaniyatini o'rganishga qo'yilgan talabni yanada oshirish esa tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari hisoblanadi.

Tadqiqot mavzusi bo'yicha adabiyotlar sharhi(tahlili). bugungi kunda ushbu muammoni ishlab chiqishda ishtirok etgan yetakchi tilshunos mahalliy va xorijiy tilshunos mutaxassislar Z.Madrahimov, S.Qorayev, A.S.Axmanov, K.M.Irisxanova, R.Z.Muryasov, E.A.Naximova, A. Brendler, D.I. Ermolovich, V.D. Belenkaya L.V. Shcherba, E. Kurilovich, I.A. Vorobieva, V.A. Nikonov, Yu.A.Karpenko, L.M.Shchetinin A.Matveyev, E.M.Mirzayev, A.Popov, A.V.Superanskaya, A.A.Refonmatskiy, B.A.Serebrennikov, V. N.Toporov,kabi olimlarning asarlari o'rganilib tadqiq qilingan. Toponimlarning lisoniy va grammatik, etnografik tomondan o'rganilib tahlil qilinib olimlarning turli xildagi nazariyalari taqqoslangan va ularning xorijiy tilini o'rgatishda nima vazifalarni bajarishi haqida ma'lumotlari bayon qilingan.

Tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi nemis va o'zbek tilarida toponimlarning lingvistik va madaniy xususiyatlarini o'rganishda uzluksiz tanlab olish usuli, tavsif usuli (empirik materialni tahlil qilish va tizimlashtirish), kontekstual va lingvokulturologik tahlil usuli, tasniflash texnikasi Bunda nemis hamda o'zbek tillari o'rtasidagi farqli jihatlarini qiyoslash usuli bilan aniqlab berilgan.

Tadqiqot natijalarining nazariy ahamiyati. Nemis va o'zbek tillaridagi joy nomlarinign lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish, tahlil qilish hamda o'xshash va farqli jihatlarini ajratishdan iborat.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati. Dissertatsiya materiallari va olingan natijalardan oliy ta'lim tizimida ma'ruza va seminar mashg'ulotlarini tayyorlashda va o'tkazishda, bitiruv-malakaviy ishlarni, magistrlik dissertatsiyalarini, hamda ilmiy maqolalar yozishda foydalanish mumkin.

Tadqiqot ishining tuzilishi: Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

I BOB. JOY NOMLARINING TILSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI

1.1. Joy nomlarining tilshunoslikda o‘rganilishi

Ma’lum bir til o‘rganilar ekan undagi barcha sohalar umumiy tarzda o‘rganiladi. Til birliklarini o‘rganish jarayonida hudud geografiyasi va joy nomlarini o‘rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o‘rinda avvalo joy nomlari ya’ni toponomikaning rivojlanish tarixiga nazar solsak. Toponimika geografik nomlar. kishi ismlarini o'rganadigan fan sifatida maydonga keldi. [Madrahimov Z. 2017. 2.53. 5] Toponimikani “ zamin tili” , y a'ni, yer tili deb ham atashadi. Toponim ika atam asi yunon tilidan olingan bo‘lib, “topos” - joy, “ onom ” yoki “onima” - nom. um uman, joy nom ini o ‘rganadigan fan degan ma'noni bildiradi. Toponimika ikki obyekt dan: mikro va makro toponim lardan iborat bo'lib. mikrotoponimika - grammatik jihatdan mayda obyekt lari, ya'ni "turdosh otlarni”, mikro obyekt larning nomlarini, makrotoponimika esa atoqli otlar, ya’ni yirik obyekt larning nomlarini tadqiq qiladi. Hozirgi vaqtda toponimika faqat katta va yirik obyekt lam ing: tog‘lar, o‘rmonlar, vodiylar, vohalar. shaharlarning nomlarinigina emas, balki kichik obyekt larning - mahallalar, daralar, anhorlar, daryo irmoqlari, ariqlar va ko‘llarning nomlarini ham o'rganmoqda. Joy nomlari, ya’ni toponimiya bir necha turlarga bo‘linadi. Bular quyidagilar, gidronomiya (yunoncha gidro - suv), y a’ni daryolar, ko‘llar, dengizlar, soylar, kanallar, bo‘g‘ozlar, oronimiya (yunoncha oros - tog), ya'ni yer yuzasining relief shakllari – tog‘lar, cho‘qqilar. qirlar, vodiylar. tekisliklar nomlari; oykonimiya (yunoncha oykos - uy), polinimiya (yunoncha polis - shahar) yoki urbanonomiya (lotincha urbos - shahar), ya’ni qishloq hamda shaharlarning nomlari kiradi. Bundan tashqari, har xil xalqlar urug‘-aymoq nomlari bilan atalgan toponimlar etnotoponimlar (yunoncha etnos - xalq) deyiladi. [Madrahimov Z. 2017; 2.53. 8] Insonlarning ismlari bilan yuritiladigan toponimlarni esa antropotoponimlar (yunoncha antropos - odam) deb maqsadga muvofiqdir. XIX asr oxirlaridan butun dunyoda amaliy grammatika, xususan, kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga qiziqishni yanada orttirdi. . Toponimika sohasida maxsus asarlar paydo bo‘ldi, geografik joy nomlarini o ‘rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Bunga misol tariqasida Angliyada 1923-yilda dunyoda birinchilardan

bo‘lib mamlakatdagi barcha toponimik ishlarni muvofiqlashtirish uchun Toponimika jamiyati tuzildi. Keyinchalik, G‘arbiy Yevropa, Fransiya, Germaniya, Polsha va boshqa mamlakatlarda ham huddi shunday jamiyatlar yoki guruhlar paydo bolgan edi. Rossiyada toponimik tadqiqotlar tarix, geografiya va filologiya fanlari vakillari tom onidan olib borildi Akademik Shegrel (1794 - 1855), mashhur tarixchi va geograf N. L. Nadejdin (1804-1856), tilshunos A. K. Astreislar (1813-1852) rus toponimikasining dastlabki tadqiqotchilari hisoblanadilar. Dunyoda eng yirik toponimistlardan biri atoqli geograf E.M. Mirzayev (1908-1998) hisoblanib, olim yarim asrdan ko‘p vaqt davomida geografik nomlarning, jumladan, O‘zbekiston toponimlarining kelib chiqishi, transkripsiyasi, xususan, mahalliy geografik atamalar haqida ko‘plab qimmatli asarlar, maqolalar, monografiyalar, lug‘atlar yaratdi. E. M. Mirzayev ko‘p yillik ilmiy faoliyatida toponimikaning nazariy asoslari bilan bir qatorda geografik atamalarga ham alohida ahamiyat qaratdi. Masalan, 4 mingga yaqin xalq geografik atamalarini o‘z ichiga olgan lug‘ati (Словарь народных географических терминов. - М., 1984) jahon toponimistlari va tilshunoslarining e‘tiboriga sazovor bo‘ladi. Bu asar 1999-yilda to‘ldirilib, 2 jildda qayta nashr etildi. Rossiyalik yirik toponimistlardan biri V. A. Nikonov Rossiya hududida toponimikaning fan sifatida oyoqqa turishiga katta hissa qo‘shdi. Toponimik olimning eng yirik toponimik asarlari - “Toponimikaga kirish” (Введение в топонимику. - М., 1965.) va “Qisqacha toponimik lug‘at” (Краткий топонимический словарь. - М., 1966.) dir. V.A. Nikonovning fikricha toponimlar tarix taqozosi bilan vujudga keladigan ijtimoiy hodisa, geografik nomlarning tarkib topishida suffikslarning - grammatik qo‘shimchalarning katta o‘rin tutishini alohida ta‘kidlab o‘tadi. U toponimlarning bir-biri bilan bog‘liq holda paydo bo‘lishining qator qonunini ham da geografik obyektlarining kam uchraydigan xarakterli xususiyatlariga qarab nomlanishining nisbiy negativlik qonunini ishlab chiqdi. O‘zbekiston toponimiyasini tadqiq qilish bilan shug‘ullanadigan mutaxassislar: V.V. Bartold, M.S. Andreyev, S.P. Tolstov, Ya. G‘. G‘ulomov, B.A. Ahmedov, A.R. Muhammadjonov, M. Masson, O. D. Chexovich, A.A. Semenov, O.A. Suxaryeva kabi olimlarning tarixiy-geografik asarlaridan O‘zbekiston

toponimlarining ma'nosi, kelib chiqishi haqida bir talay ma'lumotlarni jamlaydi. XIX asrning oxiri - XX asrning boshlaridagi rus sharqshunoslaridan akademik V.V.Bartol'dning asarlari toponimikada alohida o'rin tutadi. V.V.Bartol'dning tarixiy geografiyaga taalluqli bo'lmagan va geografik nom larni o'z ichiga olmagan asarini topish mushkuldir. Asarlarining toponimika uchun qimmatini shundaki, u rus va G'arbiy Yevropa tillaridagi adabiyotlarni o'qish bilan kifoyalanm aydi, balki arab, fors ham da turkiy tillardagi asarlarni asliyatida mutolaa qiladi, ularni tanqidiy o'rganadi va bir-birlari bilan taqqoslaydi. U arab va fors manbalarida tilga olingan yuzlab joy nomlarining transkripsiyasini, etimologiyasini va o'rnini aniqladi. V.V.Bartol'd joy nomlarini mamlakat tarixi va geografik muhiti bilan bog'liq ravishda o'rgandi, ayni vaqtda toponim larning lingvistikasiga ham katta ahamiyat beradi. Akademik Ya. G'.G 'ulomovning "Xorazmning sug'orilish tarixi" asarida toponimik nomlar juda ko'p uchraydi. Ya. G'. G'ulomov etimologiyaga juda katta ahamiyat bergan va o'zining asarlarida ko'plab toponimlarning ma'nosini ochib bergan. Xorazmda (Mang'itama, Paxtama, Shovotama, Otaliqama, Polvonama), yob(yop) (Bog'yop, Bizyop, Polvonyop, Tozayop, Xonyop, Tozabog'yop, Chirmonyop), qir(g'ir) (Manqir, Toyqir, Tuzqir, Yassiqir), qal'a (Bozorqal'a, Burgutqal'a, Qabulqal'a, Qavatqal'a, Tuproqqal'a, Kofirqal'a) kabi atamalardan tuzilgan geografik nomlar juda ko'p. Ya.G'.G 'ulomov bu atamalarni tushuntirib bergan. Masalan, ama so'zi Xorazmda hozir "magistral kanal" ma'nosida keladi. Ya.G'.G 'ulomov esa ama atamasining asl ma'nosi "daryo tarmog'i", "shaxobcha" ekanini aytadi.[Madrahimov Z. 2017; 2.53. 25] Qadimiy tarixiy hujjatlar, vasiqalar, vaqf nom alar toponimika uchun katta ahamiyatga ega. Shu ma'noda tarix fanlari doktori O.D.Chexovich tomonidan tayyorlangan, XIII-XIV asrlarga doir "Buxoro hujjatlari", XV-XVI asrlarga oid "Samarqand hujjatlari" tengi yo'q toponimik asarlar hisoblanadi. Masalan, birgina "Samarqand hujjatlari"da mingdan ortiq geografik va tarixiy topografik nomlar tilga olingan. Joy nomlarini o'rganishda nafaqat O'zbekistonda balki butun dunyodagi tilshunos olimlar ilmiy tadqiqod ishlarini olib borishgan[Mirzakamilov M.T. Hakimov Q.M. T-2020 2.56.

346 b]. Eng yirik onomastlardan biri V.A. Nikonov toponimlarni tahlil qilish jarayonida, tegishli nomlarning uch xil ma'nosini qayd etadi va bular quyidagilar:

1) toponim shakllangan so'zning dotoponimik (etimologik, appellativ) ma'nosi; u yaxshi saqlanib qolishi mumkin: Leninsk shahri va butunlay yo'qolishi mumkin: Moskva;

2) toponimik xos - to'g'ridan-to'g'ri geografik (toponimlarning nutqda ishlashi bilan bog'liq ma'no; faqat u yagona majburiydir: Qora dengiz, G'arbiy Virjiniya; Qizil dengiz;

3) ottoponimik ma'no - toponimning yangi ma'nosi, uning toponimik ma'nosiga allaqachon qarzdor bo'lgan, ya'ni. nomi belgilangan ob'ektning rivojlanish xususiyatlarini oladi: kashmir matoning nomi u ishlab chiqarilgan hudud nomidan kelib chiqadi - Kashmir, Cheviot kompaniyasining Cheviot vino brendi [Nikonov 2011: 2.58; 57-62].

V.D. Belenkaya va boshqa onomatologlar ham bu tasnifni qabul qildilar. [Belenkaya 1969. 2.25;167].

D.I. Ermolovichning fikricha tegishli ismlarning ma'nosida to'rtta tarkibiy elementni ajratib turadi:

1) ekzistensial yoki introduktiv - belgilanuvchining mavjudligi hamda obyektivligi. Bu ma'no komponenti o'ziga xos yashiringan xabarni olib boradi: "Bunday obyekt bor". Bu element barcha predmetli og'zaki belgilar - appellativlar va onimlar uchun umumiy hisoblanadi.

2) tasniflash - obyektning ma'lum bir sinfga munosabati hisoblanib uni D.I. Ermolovich bunday sinfni ismning denotati deb ataydi. Tilshunos olim materiklar, mamlakatlar, aholi punktlari, ko'chalar, okeanlar, dengizlar, daryolar, orollar va hokazolarni toponimlarning denotativi deb hisoblaydi. Bu ma'no elementi go'yo burma ma'lumotni bildiradi: [Ermolovich D.I. 2.39; 69]"Bu narsa shaxs (daryo, bino. , va boshqalar.)";

3) individuallashtirish - denotat tarkibidagi obyektlardan birining nomi uchun berilgan nomning maxsus manzillanishgan holatidir. Yuqoridagi barcha elementlar

xulosa shaklida namoyon bo‘ladi: "Biz borligi haqida xabar bergan daryo Niagara deb ataladi";

4) tavsiflash - so‘zlovchilar nima yoki kim muhokama qilinayotganini tushunishlari uchun zarur bo‘lgan referent xususiyatlar to‘plami. Ushbu ma’no elementi, masalan, "Niagara" to‘g‘ri nomi, go‘yo yashiringan xabardir: "bu daryo Shimoliy Amerikada oqadi va dunyodagi eng katta sharsharalardan biri hisoblanadi" [Ermolovich 2001: 2.39 12].

Xuddi shu tadqiqotchi toponimlarni birlik va ko‘plikka ajratadi. Yagona D.I. Ermolovich toponimlarni tasniflaydi, ularning individuallashtiruvchi ma’nosi geografik obyektning eng muhim farqlovchi belgilarining ma’lum bir minimal to‘plamini o‘z ichiga oladi. Misol uchun, London joy nomiga har qanday ma’ruzachi "Buyuk Britaniya poytaxti Temza daryosi bo‘yidagi yirik shahar" kabi ta’riflarni keltira oladi. Tilshunos amaliy nutqda ishlaydigan va faqat bir nechta toponimlar orqali to‘liq individuallashtiruvchi ma’noga ega bo‘lgan lingvistik maqomga ega bo‘lgan qolgan toponimlar guruhini chaqiradi. Shunisi e’tiborga loyiqki, bir xil nom hatto bir xil ma’muriy-hududiy birlik doirasida ham qo‘llanilishi mumkin (masalan, Yakutsk viloyatida Artik nomi bilan ikkita shahar mavjud) [Ermolovich 2001: 2.39; 107-108]. (INGICHKASOY – Samarqand viloyatining Bulung‘ur va Poyariq tumanlaridagi soylarning nomi. Ingichka (jingichka) urug‘ nomi bo‘lsa kerak [Madrahimov Z T-2017, 2.53; 154]

1.2. Joy nomlarining lingvistik xususiyatlari

Har qanday tilda toponimlar alohida o‘rin tutadi va qoida tariqasida umumiy otlarga qarama-qarshidir. Tilshunos olim R.Z. Muryasov: "to‘g‘ri nomlar ya’ni toponimlar til leksikasining nominativ kategoriyasi sifatida nafaqat semantika va qo‘llanish xususiyatlariga ega, balki til tizimining barcha darajalari va pastki sathlarida ishlashning o‘ziga xos qonuniyatlari - fonologik jihatdan umumiy otlardan keskin darajada farq qiladi, morfonologik, morfologik, so‘z yasovchi, sintaktik, stilistik va matn" deya ta’kidlaydi. [Muryasov 2013: 2.57;753].

To‘g‘ri ismning ma’nosi haqida gapirilganda, turli olimlar uni noaniq tushunishadi. Semantika so‘zining ma’nosi ba’zan ma’no atamasiga to‘liq kiritiladi

va ba'zan ular faqat so'z nimani anglatishini bildiradi, shuning uchun bunday hollarda biz otning leksik va grammatik ma'nosi haqida gapirishimiz mumkin.

A.Bach va uning tarafdorlari so'zning ma'nosini tushuncha bilan bog'liqligi, undagi konnotatsiyalarning mavjudligini belgilab berganlar. Bu fikrga amal qilib, "ma'nosi bo'lmagan so'zning ma'nosi yo'q" [A.Bach: 2.21.615]. A.S. Axmonov ma'no va tushuncha o'rtasidagi farqni aniqlab, shunday ta'rif bergan: "So'zning har bir ma'nosi ham tushuncha emas, chunki so'zlar konseptual mazmuni ifodalashdan tashqari yana bir qancha vazifalarni (ifoda, stilistik va boshqalar) bajaradi. Agar biz tushunchalar sifatida faqat "Bu nima?" Degan savolga haqiqiy yoki mumkin bo'lgan javob shakliga ega bo'lgan fikrlarni ko'rib chiqsak, yoki "Bu nima?" bo'lsa, shuni tan olish kerakki, so'zning har bir qo'llanilishi qandaydir tushunchaning ifodasi emas, garchi so'zning har bir qo'llanilishi umumiy ma'noni o'z ichiga oladi" [Axmanov 1957: 2.10; 202].

Biroq, tushuncha va so'zni tenglashtirmaslik kerak. Har bir yangi paydo bo'lgan tushuncha yangi so'zning paydo bo'lishi bilan birga kelmaydi, chunki u allaqachon mavjud.

E.N.Gilyazevaning fikricha, "har bir so'zning ma'nosi uning bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qiladigan ko'plab shaxslarga nisbatan qo'llanilishidan kelib chiqadi" [Greule A. 2000: 2.50; 27]. Ma'ruzachi so'zni talaffuz qilganda, tinglovchiga so'zda shunday hajmdagi ma'nolarning butun doirasi taklif etiladi. Tinglovchiga bir qator qadriyatlardan tanlash taklif etiladi. Har qanday so'zning ma'nosini obyektiv va subyektiv ravishda ko'rib chiqish mumkin bo'ladi.

Toponimlar har doim so'z bo'lib, uning ma'nosi va tovushi borligini anglatadi. So'zning ma'nosi so'z jaranglaganda ongda paydo bo'ladigan tasvir va bog'lanishlarni anglatadi. Toponimlarni "Bu nima?" Degan savolga ehtimol javobi nuqtai nazaridan ko'rib chiqish. Har bir toponim aniq belgilangan ma'noga ega bo'lsa ham, ular ko'pincha hech qanday vakillikni belgilamasligidan dalolat beradi [Superanskaya 2014: 2.59; 150]. A.V.ning so'zlariga ko'ra. Superanskaya, o'zining xususiyatlarining umumiy nomi - bu lingvistik va ekstralingvistik rejalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning umumiy sohasi. Uning ma'nosi murakkab birikmaga aylanadi,

unda soʻz haqidagi maʼlumotlar nomdagi obʼekt haqidagi maʼlumotlar bilan birlashtiriladi [Superanskaya 2014: 2.59; 23].

Soʻz haqidagi maʼlumotlar, yaʼni maʼnolarning lingvistik qismi nomlanishning xarakterli sabablari hamda tildagi nomlarning amal qilish xususiyatlari va uning zamonaviy idrokini, shu bilan birga, tarixiy va etimologik maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi. Ism maʼnosining ekstralingvistik rejasiga kelsak, bu yerda ismning jamiyatda qoʻllanilishining alohida misollari va madaniy va tarixiy jihatlari, shuningdek, obyekt va bu joy nomining mashhurlik darajasi haqida gapiramiz.

Bundan tashqari, Xantimirov S.M, toponimlarni maʼlum bir tilning ona tilida soʻzlashuvchi maʼlumotlarining ajralmas qismi sifatida oʻrganadi. Asosiy bilimlar, avvalo, umuminsoniy bilimlarni, hududiy maʼlumotlarni va maʼlum bir etnik va lingvistik hamjamiyatning barcha aʼzolariga tegishli boʻlgan maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi. “Maʼlum bir etnik guruh voqeligi bilan bogʻliq ijtimoiy ahamiyatga ega toponimlar, asosan, milliy-madaniy maʼnolarning toʻliqligi va tarixiy-ijtimoiy jihatning konnotatsiyalari bilan tavsiflanadi” [Xantimirov S.M. 2.60; 144].

Eng yirik mahalliy onomastlardan biri V.A. Nikonov toponimlarni tahlil qilib, tegishli nomlarning uch xil maʼnosini qayd etadi:

1) toponim shakllangan soʻzning dotoponimik (etimologik, appellativ) maʼnosi; u yaxshi saqlanib qolishi mumkin: Leninsk shahri va butunlay yoʻqolishi mumkin: Moskva;

2) toponimik xos - toʻgʻridan-toʻgʻri geografik (toponimlarning nutqda ishlashi bilan bogʻliq maʼno; faqat u yagona majburiydir: Qora dengiz, Gʻarbiy Virjiniya;

3) ottoponimik maʼno - toponimning yangi maʼnosi, uning toponimik maʼnosiga allaqachon qarzdor boʻlgan, yaʼni. nomi belgilangan obʼektning rivojlanish xususiyatlarini oladi: kaʼshmir matoning nomi u ishlab chiqarilgan hudud nomidan kelib chiqadi - Kashmir, Cheviot kompaniyasining Cheviot vino brendi [Nikonov 2011. 2.58; 57-62].

V.D. Belenkaya va boshqa onomatologlar bu tasnifni qabul qilishadi [Belenkaya 1969; 2.25; 120].

DI. Ermolovich tegishli ismlarning ma'nosida to'rtta tarkibiy elementni ajratib turadi:

1) ekzistensial yoki introduktiv - belgilanuvchining mavjudligi va ob'ektivligi. Bu ma'no komponenti o'ziga xos buklangan xabarni olib boradi: "Bunday ob'ekt bor". Bu element barcha predmetli og'zaki belgilar - appellativlar va onimlar uchun umumiydir.

2) tasniflash - ob'ektning ma'lum bir sinfga munosabati. DI. Ermolovich bunday sinfni ismning denotati deb ataydi. Tilshunos olim materiklar, mamlakatlar, aholi punktlari, ko'chalar, okeanlar, dengizlar, daryolar, orollar va hokazolarni toponimlarning denotativi deb hisoblaydi. Bu ma'no elementi go'yo burma ma'lumotni bildiradi: "Bu narsa shaxs (daryo, bino. , va boshqalar.)";

3) individuallashtirish - denotat tarkibidagi ob'ektlardan birining nomi uchun berilgan nomning maxsus manzillanishi. Yuqoridagi barcha elementlar xulosa shaklida namoyon bo'ladi: "Biz borligi haqida xabar bergan daryo Niagara deb ataladi";

4) tavsiflash - so'zlovchilar nima yoki kim muhokama qilinayotganini tushinishlari uchun zarur bo'lgan referent xususiyatlar to'plami. Ushbu ma'no elementi, masalan, "Niagara" to'g'ri nomi, go'yo buklangan xabardir: "bu daryo Shimoliy Amerikada oqadi va dunyodagi eng katta sharsharalardan birini tashkil qiladi" [Ermolovich 2001: 2.39; 12].

Aynan shu tadqiqotchi toponimlarni birlik va ko'plikka ajratadi. Yagona D.I. Ermolovich toponimlarni tasniflaydi, ularning individuallashtiruvchi ma'nosi geografik ob'ektning eng muhim farqlovchi belgilarining ma'lum bir minimal to'plamini o'z ichiga oladi. Misol uchun, London joy nomiga har qanday ma'ruzachi "Buyuk Britaniya poytaxti Temza daryosi bo'yidagi yirik shahar" kabi xususiyatlarni beradi. Tilshunos amaliy nutqda ishlaydigan va faqat bir nechta toponimlar orqali to'liq individuallashtiruvchi ma'noga ega bo'lgan lingvistik maqomga ega bo'lgan qolgan toponimlar guruhini chaqiradi. Shunisi e'tiborga

loyiqki, bir xil nom hatto bir xil ma'muriy-hududiy birlik doirasida ham qo'llanilishi mumkin (masalan, Yakutsk viloyatida Artik nomi bilan ikkita shahar mavjud) [Ermolovich 2001: 2.39;107-108].

Zamonaviy onomatologlardan biri, Yekaterinburg ilmiy maktabining vakili E.A. Naximova otning lingvistik semantikasining mavjudligi haqidagi fikrlarni qisqacha bayon qiladi va uchta asosiy nuqtai nazarni taqdim etadi:

1) yasovchi otda ma'no mavjudligini to'liq inkor etish (yoki qisman to'liq inkor etish) (D.S.Mill, V.Bröndal, A.Gardiner, B.Rassel va boshqalar);

2) faqat nutqda (matnda, jamiyatda, sotsiolektida kontekstda, nutqda) namoyon bo'ladigan onimlardagi ma'noning mavjudligini tan olish (O.Jespersen, M.Breal, G.Svit, A.V.Superanskaya, V.I. Bolotov va boshqalar);

3) ismning o'ziga xos lisoniy ma'noga ega ekanligini tan olish, bu ma'noning alohida turini ajralmas tarzda ajratish, uni boshqa toifadagi so'zlarning ma'nolariga qarama-qarshi qo'yish (L.V. Shcherba, E. Kurilovich, I.A. Vorobieva, V.A. Nikonov, Yu. A. Karpenko, L.M. Shchetinin va boshqalar) (qarang [Axmanov A.S. 2.10; 56-67]).

Tadqiqotimizga kelsak, onimlarda tegishli ma'nolarning mavjudligiga oid uchinchi fikrga amal qilamiz. Yuqoridagi olimlarga ergashib, boshqa toifadagi so'zlarning ma'nolaridan farqli ravishda bu ma'noning o'ziga xos xususiyatini qayd etamiz. Mahalliy tilshunos K.M.ning fikriga qo'shilmaslik qiyin. Irisxonova "toponimlarni to'laqonli so'zlar deb hisoblaydi, ularga xos xususiyatni o'ziga xos nomlarning navlari sifatida tan oladi" [Diemer M. 2.34; 28].

Shunday qilib, uning ma'nosining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, to'g'ri nomdagi ma'noning mavjudligi asl ism nazariyasining markaziy muammosi bo'lib qolmoqda. M.E.ning so'zlariga ko'ra. Rut, "tegishli nomlarning lug'aviy ma'nosi haqida davom etayotgan munozaralarga qaramay, qancha munozarali fikrlar mavjud" [Eichler: 2.38; 26].

Xulosa qilib aytish kerakki, ismning ma'nosi, birinchi navbatda, uning yordami bilan chaqiriladigan ob'ektning mashhurligi bilan ko'rsatiladi. Bu ijtimoiy-tarixiy sabab hisoblanadi. Joy nomining ma'nosi nafaqat lingvistik, balki

ekstralingvistik komponentlarni ham o'z ichiga oladi. Yagona otning umumiy otga nisbatan ma'nosining o'ziga xos xususiyati nomning u paydo bo'lgan madaniy va tarixiy voqealar bilan bog'liqligining alohida namoyon bo'lishidir.

1.3. Toponimlardan foydalanishning grammatik xususiyatlari

Toponimlar ularni appellativlardan ajratib turuvchi qator grammatik xususiyatlarga ega. V.V. Kuzikovning fikricha, "grammatik xususiyatlariga ko'ra, toponimlar shaxs nomlari bilan birgalikda otlarning qolgan tarkibiy va grammatik kategoriyalariga qarama-qarshidir, ya'ni. mavhum, umumiy otlar (Gattungsnamen), haqiqiy va umumiy nomlar. Shuningdek, u grammatik tuzilishga ko'ra toponimlar ko'proq shaxs otlariga joylashishini, chunki ular birgalikda otlar turkumini tashkil etishini aytadi. Grammatik xususiyatlariga ko'ra, "toponimlar umumiy otlardan eng uzoqda bo'lib, bu ularning grammatik kategoriyalarining o'ziga xosligida namoyon bo'ladi" [Velichko A.V: 2.28; 48]. Toponimik ob'ektlarning bu o'ziga xos xususiyatlari, birinchi navbatda, aniq va noaniq artikllarning qo'llanilishi bilan bog'liq.

R.Z. aytganidek. Muryasov, "artikalning geografik nomlardan oldin ishlatilishi hech qanday qat'iy mezon bilan tartibga solinmaydi. Toponimlardan oldin artiklning qo'llanilishi yoki qoldirilishida qonuniylik darajasi ularning ichki tabaqalanishiga bog'liq, ya'ni. u yoki bu geografik nom qaysi toponimlar turkumiga kiradi» [Muryasov 2013: 2.57 42]. A.N.ning so'zlariga ko'ra. Belyaev, artiklning o'ziga xos nomlar bilan qo'llanilishini ko'rib chiqishda toponimlarning har xil turlari: oikonimlar, gidronimlar, horonimlar va boshqalarni hisobga olish maqsadga muvofiq ko'rinadi [Belenkaya V.D. 2.25; 44]. Ba'zan toponimlar guruhining bir, tematik jihatdan ixcham xilma-xilligi doirasida maqoladan foydalanishda nomuvofiqlik mavjud. Agar toponimlar guruhlarini maqolaning mavjudligi yoki yo'qligiga qarab aniqlamoqchi bo'lsangiz, tadqiqotchiga R.Z. Muryasov, "mezon sifatida mavzu yoki strukturaviy xususiyatlarni o'z ichiga oladi" [Muryasov 1983: 2.27; 52].

Boshqa tilshunoslarning fikriga kelsak, V.V. Kuzikov otlarga xos bo'lgan aniqlik va noaniqlik kategoriyasini bir qator bir hil ob'ektlarni bildiradi. Shu bilan birga, u nutqiy vaziyatda ob'ektni yagona mumkin bo'lgan (aniqlik) yoki bir jinsli sinf (noaniqlik) sifatida ajratib ko'rsatish zarur bo'ladi, deydi. Toponimlar ham boshqa o'ziga xos nomlar singari o'zining lug'aviy ma'nosiga ko'ra o'ziga xos predmet bilan bog'lanadi, nutqiy vaziyatda ular aniq/noaniq muqobillikka ega bo'la olmaydi. Bu erda har doim aniqlik bor, shuning uchun biz tez-tez aniq artiklni uchratamiz, masalan, die Krim, der Indische Ozean, die Ukraine, die USA va hokazo. [Velichko A.V: 2.28; 32]. Bunday hollarda lingvistik ortiqchalik yuzaga keladi, ya'ni: aniqlik faqat toponimning lug'aviy ma'nosi bilan emas, balki artikl bilan ham belgilanadi. Bu bir qator toponimlarda maqolaning yo'qligini tushuntiradi: Thüringen, Obersachsen, Frankfurt a.d. yoki boshqalar. Til keraksiz vositalardan foydalanmasdan ishlashga harakat qilganligi sababli, maqolaning mavjudligi qandaydir tarzda tarkib bilan to'ldiriladi. Toponimlardan foydalanish masalasiga birmuncha boshqacha yondashuvni R.Z. Muryasov "Zamonaviy nemis tilidagi to'g'ri ism". Quyidagi misollar gazeta matnlarida toponimik ob'ektlarning nomlari qanday qo'llanilishini ko'rsatadi. Ushbu holatlarning aksariyati nemis tili grammatikasi qoidalarini buzmaydi, ammo quyida aytib o'tilganidek, gazeta matnlarida toponimlardan foydalanishda nisbiy og'ishlar ko'pincha mavjud. Biz tanlagan misollar Germaniyaning mashhur „Der Spiegel“, „Die Zeit“, „Süddeutsche Zeitung“, „WirtschaftsWoche“, „Das Parlament“, „Deutschland“ nashrlarining so'nggi 10 yildagi matbuot va jurnalistika matnlaridan misollar olindi.

Bu misollarni bir qancha tasniflash uchun toponimlarning R.Z. tomonidan taklif qilingan guruhlariga bo'linishini asos qilib olaylik. Muryasov:

1. Aholi punktlari, viloyat nomlari va mamlakat nomlari (agar ular betaraf bo'lsa) oikonimlar, horonimlar artiklsiz qo'llaniladi: wie kein anderer Politiker aus Deutschland; eine Reise nach Schwaben; Berlindagi Dinge; Mordnacht fon Belgrad o'limi; Suriyadagi befreite Städte; Blick auf Deutschland. K.A. Levkovskaya, V.M. Prorokova, L.V. Sergienko ta'kidlashicha, Angliya, Frankreich, Irlandiya, Daniya

kabi mamlakatlar nomlari uzoq vaqtdan beri qo'shma otlar sifatida qabul qilingan, bu erda ikkinchi o'zak (-land, -reich, -mark) semantik jihatdan so'nib ketgan. Bu mamlakatlarning nomlari artiklsiz ishlatiladi. Biroq, ular bunday nomlarda ikkinchi asos hali ham butun ma'nosini saqlab qolgan holatlarni nomlashadi: Saarland, das Rheinland, das Burgerland, das Breisgau, die Steiermark va boshqa ba'zi er va joylar nomlari. Ular maqola bilan ishlatiladi [Alefirenko N.F. 2010: 2.6; 4].

2. Ta'rif bo'lsa, mamlakat, shahar, aholi punkti, viloyat, daryo, ko'l, dengiz nomlari aniqlovchi bilan ishlatiladi: *das kleine Weimar; das einst stolze Gorlitz; das neue Afrika; im übrigen Russland; das Bild des neuen Africa; das politische Berlin; die niederschlesische Oberlausitz; im polnischen Poznan; die seichte Neise; im größer gewordenen Europa.*

3. Faqat ko'plik shakliga ega bo'lgan mamlakat nomlari har doim aniq artikl bilan ishlatiladi. Rus tilida ular faqat ko'plikda ham qo'llaniladi: die Niederlande; o'lim Kapverden; AQShda. Biroq, gazeta matnlarida (ayniqsa, sarlavhalarda) biz bir xil mamlakatlar nomlari maqolasiz qo'llanadigan holatlarni qayd etdik: *USA im Achtelfinale; Auch USA drohen mit neuen Sanktionen; EI va NATO fordern Einlenken Russlands; AQSh Chorasana-Gruppe sirlarini barbod qildi.* ("Der Spiegel", "Die Zeit", "Süddeutsche Zeitung", "WirtschaftsWoche" "Das Parlament", "Deutschland" (2007-2017))

Ehtimol, bu misollarni tahlil qilib, maqolalar mualliflari ataylab aniq artikl ishlatmaganligini aytishimiz mumkin, ya'ni. buzilgan til iqtisodining maqsadlari uchun va, ehtimol, o'quvchining bevosita qiziqishini e'lon qilingan materialning mohiyatiga yo'naltirish uchun ham grammatik qoida.

4. Republik, Union, Staat, Königreich otlarini o'z ichiga olgan mamlakatlar nomlari va ularning qisqartmalari aniq artikl bilan ishlatiladi: *innerhalb der Bundesrepublik Deutschland (BRD); Betriebe in der Tschechischen Republik; das Konigreich Schweiz.*

5) Aniq artikl -ei bilan tugaydigan mamlakat nomlariga hamroh bo'ladi: der Turkei tilida "Ice-Pilots"; Die Walachey; mo'g'ullar o'lsin.

6) Mamlakatlar va boshqa geografik ob'ektlarning ayrim nomlari bilan aniqlovchining qo'llanilishini ham tizimli, na mavzu jihatdan tushuntirib bo'lmaydi: der Libanon; der Sudan; o'lim Krim; Bretagne o'limi; shampän vinosi; Normandiya o'limi; o'lim Pikardie; Gascogne o'limi; o'lmoq Arktis; o'lim Antarktida; der Lausitzdagi besonderlar; Arktis uchun "ArcTrain".

Qayd etish joizki, K.A. Levkovskaya, V.M. Prorokova, L.V. Sergienko bunday toponimlarni mamlakatlar, viloyatlar, joylar va boshqalar nomlari guruhiga kiritadi. ayol yoki erkak, va ular har doim aniq bir artikl bilan birga ekanligini bildiradi [Velichko A.V. 2013: 2.28; 50].

Sie wuchs in der Uckermark auf und hat in der Region auch ihren Wahlkreis [Duden. 2.30; 198].

7) Alohida mamlakat nomlari uchun artikldan foydalanish turlicha bo'ladi: (der) Iraq, (der) Iran, (der) Jemen, (der) Sudan, (der) Tschad, im Nord-Irak, Irans Atomkraftwerk.

Unterstützung für Iraq (sarlavhasida)

Der Wiederaufbau im Iroq (maqola matnida) [Das Parlament 3/2008]

Die Expeditionsteilnehmer sind aus dem Tschad zurückgekehrt.

8) Okeanlar, daryolar, dengizlar, ko'llar nomlari aniqlovchi bilan birga keladi: *Licht und Schatten am Viktoriaasee; aus der Karibik; gerade am Niderrhein* [Muryasov 1983: 2.57; 42-44].

Toponimlarning artiklili yoki artiktsiz qo'llanishining grammatik holatini aniqlash bo'yicha mavjud yondashuvlarni nazariy jihatdan qayta ko'rib chiqish, shuningdek, matbuotda geografik ob'ektlardan foydalanish bo'yicha amaliy materiallar yuzasidan o'z kuzatishlarimiz quyidagi xulosalar chiqarishga imkon berdi:

1) Jurnalistlar, asosan, jurnalistik va gazeta matnlarida toponimlardan foydalangan holda, taniqli grammatik qoidalarga amal qilishadi.

2) Shu bilan birga, toponimlarning grammatik me'yorlarga rioya qilmasdan qo'llanilishida ham ma'lum bir tendentsiya mavjud. Ushbu misollarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, grammatikada ko'rsatilmagan maqolaning yo'qligi yoki

mavjudligi muallifning o'quvchilarning o'z ishiga qiziqishini saqlab qolish uchun to'liq ongli tanlovidir.

Xususan, agar geografik ob'ektlar ro'yxati mavjud bo'lsa, daryolar nomlari artiklsiz ham ishlatilishi mumkin: die Deutschen an Rhein und Ruhr.

K.A. Levkovskaya, V.M. Prorokova, L.V. Sergienko bunday holatlarni quyidagicha izohlaydi: "Un birlashmasi bilan bog'langan ikkita o'ziga xos nom artiklsiz qo'llanilganda, garchi til me'yorlariga ko'ra ularning har biri aniq artiklni olib yurishi kerak: "Meine Armeegruppe kämpfte im Norden zwischen Don und Wolga", erklärte der General" [Velichko A.V. 2.28; 139] Tilshunoslar bu qo'llanishni nemis tilidagi juft birikmalar odatda artiklsiz paydo bo'lishi bilan izohlashadi.

Aniq artiklning vazifalariga kelsak, V.V. Kuzikov, aniq artikl quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

a) grammatik jins, son va holni ifodalovchi vositadir;

b) atributiv iborani bog'lash uchun ishlatiladi - nemis tilining tuzilishiga xos xususiyat: das sonnige

bolgar; das Deutschland des XIX. Jahrhunderts: im mongolischen Ulan-Bator, das Berlin der 1920-er-Jahre;

v) omonim so'zlarni farqlashga yordam beradi (buning uchun artiklning borligi va yo'qligi ham ishlatiladi): die Wolga (potamonym) - der Wolga (avtomobil markasi); Kamberg (oykonim) - der Camberg (oronim); Kongo (ko'mish) - der Kongo (potamonim);

d) grammatikaga ko'ra, dialektal xususiyatlarni nutqqa kiritadi.

[Admoni V.G. 2.5; 170].

A.N.ning so'zlariga ko'ra. Belyaevning so'zlariga ko'ra, to'g'ri nomlar orasida geografik nomlar odatda alohida ko'rib chiqiladi. Bundan kelib chiqib, u turli tilshunoslarning toponimlar oldidagi artikllarning vazifalari muammosi haqidagi qarashlarini ifodalaydi. Ayrim tadqiqotchilar geografik nomlar oldidagi artikllarning aniqlovchi vazifasi yo'qligini (chunki o'ziga xos nomlar o'z-o'zidan individuallashtirgan) desa, ba'zilar artiklni maxsus vazifa – "klassifikatorische und

namengruppenbildende Funktion” vazifasini, ya’ni yo‘qligini ko‘radi. mamlakatlar va shaharlar nomlaridagi maqola betaraf jinsning ko‘rsatkichi sifatida va uning ayol yoki erkak jinsini ko‘rsatish uchun mavjudligi ko‘rsatilgan kattaroq guruh doirasida xususiy, kichik guruhlash vazifasini bajaradi, chunki ikkala holatda ham maqola bilan bog‘liqlik. o‘ziga xos nom sof rasmiy ko‘rinadi.yer ikkinchisining umumiy ot bilan bog‘lanishi shu yerda sezilishiga bog‘liq; der Haag oikonimida artikl turadi, chunki o‘ziga xos ot umumiy otdan kelgan.. A. N. Belyaev buni shunday ataydi. gap ishonarsiz, chunki barcha oikonimlar apelativlar bilan turtkilangan.

Katta ehtimol bilan, umumiy nemis rivojlanishi tufayli relikt hodisasi, maqoladan foydalanishning o‘ziga xos arxaik noyob holati haqida gapirish mumkin, qarang. Ingliz Gaaga [Vereshagin E.M. Kostomarov V.G. 2005: 2.29; 44-45]. Balki, ma’lum darajada, bir qator tilshunos olimlar tomonidan ta’kidlanganidek, joy nomlarining artikl bilan qo‘llanishi alohida holat ekanligi ma’lum darajada ushbu tushuntirishga mos keladi: bu yerda gap hududlarning siyosiy va ma’muriy nomlari haqida ketayotgani yo‘q. lekin geografik tizimlarning alohida nomlari haqida: die Krim; das Elsas; Normandiya o‘limi; Bretagne o‘ldi. Artiklni ishlatish yoki ishlatmaslikdagi tebranishlar odatda nisbatan yaqinda mamlakatlarning rasmiy nomlariga aylangan va artiklsiz nom tobora ko‘proq afzal bo‘layotgan nomlarda sodir bo‘ladi: Eron, Iroq, Jemen. Boshqa tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, Bolqon, Krim otlari, daryo va tog‘lar nomlari dunyoning bir qismi, mamlakat va shahar nomlaridan kam emas.

Ko‘rib chiqilgan barcha faktlar nuqtai nazaridan, geografik nomlar oldidan rasman maqola yo‘qligi

ma’muriy, siyosiy belgilar, bu nomlar o‘z mohiyatiga ko‘ra “o‘ziga xos taniqli yopiq nomenklaturani tashkil etishi bilan izohlanadi, buning natijasida ular faqat artiklsiz belgilash va turish uchun ishlatilishi mumkin. Bu boshqa masala, ajratuvchi yoki aniqlovchi vazifasi bilan belgilash va bu onimlar artikl bilan birlashishi mumkin: Wer kennt ein Leipzig nicht? [Fleischer 1968: 2.40; 152].

Toponimlarning artikl bilan ishlatilishining turli holatlarini belgilab, biz tahlil qilgan toponimlarning muayyan grammatik xususiyatlarga ega ekanligini aniqladik.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, ko'pchilik geografik nomlar artikl bilan yoki artiklsiz qo'llanishning grammatik me'yoriga mos keladi. Biroq, bizning tadqiqotimiz davomida nemis tilining tuzilishi uchun noan'anaviy bo'lgan holatlar ham tasvirlangan, bunda ma'lum bir buzilish ba'zi ekstralingvistik holatlar tufayli yuzaga kelgan: geografik ob'ektning ta'kidlangan baho xususiyati, muallifning shaxsiy munosabati. taqdim etilayotgan materialga yoki til iqtisodiyotiga.

Toponimning tuslanishi

Declension - ismni holatlar va raqamlar bo'yicha o'zgartirish. Eslatib o'tamiz, nemis tilida rus tilidan farqli o'laroq, faqat to'rtta holat mavjud: nominativ (der Nominativ), genitiv (der Genitiv), dativ (der Dativ), ayblov (der Akkusativ). V.V. Kuzikov hol kategoriyasini leksik jihatdan cheksiz deb ataydi, ya'ni. otning barcha strukturaviy-grammatik kategoriyalari hol shakllarining qarama-qarshiligiga ega.

Hodisa shakli kuchli va ayollik kelishigining oxirlarida o'z ifodasini topadi; solishtiring: genitativ holat: Moskaus; der Wolga. Jonsiz ot bo'lgan toponimlar, albatta, kuchsiz kelishiga ko'ra o'zgarish olmaydi [Velichko A.V. 2.28; 22]. M.E. R.Fischer, V.M. Kirzner ko'pchilik grammatikachilarning fikrini bildiradi va shahar va mamlakatlar nomlari otning jinsidan qat'i nazar, birlikda genitiv holatda -lar sonini olib, kuchli tuslanishga ko'ra o'zgarishini ta'kidlaydi [Fischer R.: 2.43; 207]. R.Z. Muryasov antroponimlarda ham, geografik nomlarda ham birlik turkumda -(e) fleksiyasi borligini, bu turli toponimlarda teng bo'lmagan majburiylikni ochib berishini ta'kidlaydi [Muryasov R.Z.: 2.57; 46].

Oxirgi 10 yil davomida ommaviy axborot vositalarida taqdim etilgan biz tomonidan tahlil qilingan toponimlar korpusida me'yoriy grammatika bo'yicha toponimlarning tuslanish me'yorlari saqlanib qolgani yaqqol ko'rinib turibdi. Shuning uchun biz quyida nemis tilidagi "Der Spiegel", "Die Zeit", "Süddeutsche Zeitung", "WirtschaftsWoche", "Das Parlament", "Deutschland" (2007-2017) jurnal va gazetalaridan tanlab olingan misollarimizni taqdim etamiz.

Genitiv holatda, artiklsiz qo'llaniladigan neter jinsdagi mamlakatlar va mintaqalarning nomlari -s fleksiyasini oladi: die grünen Seiten

Berlin; Argentinalik muxlislar; Isroilning qattiqqo‘lligi; Deutschlands größte Familienunternehmen.

1. apostrof bilan: Florenz Geschichte;
2. von bilan yuklama yasalishi: Ex-Gouverneur von Massachusetts; Fabriken von Xemnits vafot etdi;
3. toponimlardan oldin appellativ qo‘llanganda: *die neuen Häuser der Stadt Gorlitz; in der rumänischen Hauptstadt Bukarest; das auf Ausgleich bedachte Schweiz.*

Shuni ta‘kidlash kerakki, oxirgida Schweiz toponimi artikl keraksiz. Shubhasiz, bu so‘zlovchining ushbu so‘z oldi ta‘rifni ta‘minlash istagi bilan bog‘liq.

4. eskirgan-ens fleksiyasi yordamida: Chemnitzens Fabriken; Florenzens Geschichte; Grazens Umgebung.

Artikl bilan qo‘llanilgan toponimlari oddiy appellativlar sifatida birlikda rad etish: *Soldaten aus dem Baltikum; die ökologischen Probleme des Balkans; im Shimoliy Iroq; deutsche Geisel im Iroq; Erkaklar Persischen Golf; Über den Atlantic.*

Ba‘zi toponimlari umumiy ot sifatida birlikda mumkin bo‘ladi: *in die Schweiz; Uckermarkda; eine Insel in der Karibik; nach dem Sturz der Tolibon; neben der Slowakei.*

Topnimlarni o‘rganish jarayonida biz publitsistik va gazeta matnlarida juda keng tarqalgan va o‘rganish uchun qiziqish uyg‘otadigan kompozitsiyalarning katta guruhini aniqladik. Bu so‘zlarda toponim qo‘shma so‘z tarkibiga kiradi, ya‘ni. bilan gapiradi. Shu bilan birga, toponim hamisha bosh gapda bo‘ladi va bu holda tuslanish turi bosh so‘zning jinsiga bog‘liq.

Bu kompozitsiyalarning grafik yozuvi ham diqqatgadir - hujjat umumiy defis bilan chizilgan: *seit der Afghanistan-Konferenz; der Bali-Rummel; AQSh-medizinkonzern; Ukraina - mojaro; erkaklar Rechten Rheinufer; Edvard Snoudens Deutschland Dossier.*

Biroq ba‘zi joy nomlari, bunday kompozitsiyalar bir qatorda emas, balki birga yoziladigan ham bor: *Afrikaexperten; die deutsche Afrikapolitik.*

Nemis lug'atida Duden. grammatika. IV guruh. Takidlanganidek, artikl + [sifat] + ot + toponim kabi konstruksiyalarda faqat aniqlovchi ot rad qurish, o'z nomi o'zgarishsiz qoladi [Duden 1995: 2.30 250]. Bu qoida zamonaviy nemis tilidagi matbuotdan tanlangan misollar: *bei der künftigen Architektur Europas; exzellent Lehre an der Universität Karlsruhe.*

Grammatik nuqtai nazardan gazeta matnlarida biz aniqlagan misollar qiziq: wie ganz Südamerika; Ganz Russlandda; aus/in ganz Europa; ganz Bremen ist heiß; zum Schaden ganz Europas; Die Wirtschaft ganz Evropada.

Ular grammatik nomuvofiqlik tufayli o'zlariga e'tibor qaratadilar: toponimga old qo'shimchadagi ganz sifatdoshi u bilan jins va son qo'shilmaydi. qayta ganz sifatining qo'sh qo'llanishi G. Xelbig va J. Bushlarning mashhur grammatikasida vaziyat misollar bilan tasdiqlanadi: ganz Leipzig / das ganze Leipzig [Funke O.: 2.48; 336]. Shu bilan birga, siz ushbu iboralarga e'lon qilingan material muallifi - jurnalist nuqtai nazaridan nazar tashlasangiz, u ataylab buriboralarni rad etmagan deb qaratamiz. Ehtimol, u yangi faktlarni bilishga intilgan o'quvchilarning e'tiborini matn grammatikasiga qaratilishi uchun shunday qilgan.

Gazeta maqolalari va publitsistikalarda keltirilgann toponimik obyektlarning tuslanishining turli xil shakllarini ko'rib chiqilib, hujjat materialini til me'yoriga mos keladi degan xulosaga kelinadi. Biz yuqorida tahlil qilgan misollarda tus olishning maxsus noan'anaviy turlarini ko'rsatishga harakat qildik, ularga semantik harakatlanishni birlashtirishga misollarini ko'rdik.

R.Z. Muryasov toponimlarni tematik printsiptiga ko'ra quyidagicha tasniflaydi:

1) oykonimlar (mamlakatlar, aholi punktlari nomlari) va horonimlar (katta hududlar nomlari (geografik, iqtisodiy, tarixiy)), qoida tariqasida, o'rta jinsga mansub: das neue Afrika; das einst stolze Gorkitz; ein neues, lockeres, optimistisches Deutschland.

Qo'shimchani aniqlanayotgan qismi boshqa jinsga ega bo'lgan hollarda ham neytral jins saqlanib qoladi: das schöne Salzburg (die Burg); das berühmte Heidelberg (der Berg).

Lekin, ommaviy axborot vositalarida biz geografik nomlardan foydalanishning noan'anaviy holatlarini qayd etdik: armes und reiches China (Süddeutsche Zeitung 298/2007); grunes Weimar [Duden 2/2007: 2.30; 850]. Bundan tashqari, nemis tili grammatikasi qoidalariga ko'ra, neter jinsning geografik nomlari, agar ularning oldida aniqlovchi so'z bo'lsa, aniq artikl bilan ishlatiladi [Duden 1995: 2.30 244]. Taxmin qilish mumkinki, me'yoriy grammatikaning bunday buzilishi maqola muallifining grammatik qoidalarga rioya qilish emas, balki materialning mazmuniga qasddan urg'u berishi bilan bog'liq.

Relikt hodisasi sifatida umumiy ot asosida tuzilgan der Haag so'zining erkak jinsini hisobga olish kerak.

Ba'zi mamlakat va mintaqa nomlari:

die officielle Schweiz, im Nord-Irak, der Eron, der Jemen, der Sudan, die Arktis, die Antarktis. Ehtimol, bunday hollarda erkak shaxsi nazarda tutilgan umumiy otning (der Staat) erkak shaxsining ta'siri bilan bog'liq.

2) -ei, -ie, -a, -e feminine bilan tugaydigan mamlakat va mintaqa nomlari: die Mongolei, aus der Turkei, die Walachei, die Normandie, die Ukraine, die Bretagne, die Provence, Soldaten aus der Ukraine, die Slowakei.

Tilshunos olimlar bu toponimlarning ayol shaxsiga mansubligini tuzilish belgilari bilan izohlaydilar: ma'lumki, -ei, -ie qo'shimchalari qo'shilgan umumiy otlar hamisha ayollarga xos (die Schlosserei, die Tischlerei) bo'ladi [Duden 1995: 2.30; 160].

3) gidronimlar, ya'ni potamonimlar (daryolarning o'ziga xos nomlari) va pelagonimlar (har qanday dengiz va okeanlarning o'ziga xos nomlari). Nemis tilida daryo nomlari erkak va ayol bo'lishi mumkin. Ajdodlari bo'yicha V.V. Kuzikov barcha potamonimlarni 3 guruhga ajratadi:

a) nemis tili hududining, shuningdek, qo'shni mamlakatlarning potamonimlari, -a yoki -e bilan tugaydigan, qoida tariqasida, ayol: die Elbe, die Weser, die Oder, die Wisla, die Mulde, die Saale, die Donau, Nidda o'l, Sine o'l, Themse o'l, Spree o'l, Ilm o'l, Fulda o'l.

Ushbu geografik nomlarning ayol jinsi strukturaviy xususiyatlar va analogiya orqali aniqlanadi: ma'lumki, -e bilan tugaydigan jonsiz otlar har doim ayolga xosdir (die Mappe, die Tasche). Boshqa toponimlarda ayol jinsi analogiya ta'siri bilan izohlanadi.

Qadimgi Evropa kelib chiqishi toponimlari ham erkak jinsiga ega bo'lishi mumkin: der Rhein, der Main, der Neckar, der Lech, der Inn, der Regen. V.V. Kuzikov bunday hollarda lingvistik substratning mumkin bo'lgan izlari haqida gapiradi, deb taklif qiladi [Velichko A.V. 2.28; 41].

b) nemis tilidagi rus potamonimlari odatda rus tilidagi kabi jinsga ega: die Wolga, der Amur, der Dnepr, der Jenissej; lekin der Ob, der Sir-Darja, der Amu-Darja.

v) qolgan barcha potamonimlar erkak jinsi: der Kongo, der Nil, der Ganges, der Euphrat, der Amazonas, der Missouri, der Tigris.

Shunday qilib, nemis tilining aksariyat potamonimlari hali ham erkak jinsiga ega, bu esa nazarda tutilgan so'zlarning ta'siri bilan izohlanadi (der Strom, der Fluss).

Umumiy mansubligi umumiy otning grammatik jinsiga qaratilgan toponimlar alohida e'tiborga loyiq - horonimlar: die DDR (die Republik), die USA (die Staaten), der Nahe Osten (der Osten), pelagonimlar: Die Ostsee, das Kaspische Meer, die Nordsee, der Persische Golf, im ostchinesischen Meer, Pazifischer Ozean.

R.Z. Muryasov murakkab toponimlar turkumiga alohida e'tibor beradi. Murakkab apellativlardan farqli o'laroq, murakkab toponimlarning jinsi aniqlanayotgan otning jinsiga qarab emas, balki ularning u yoki bu tematik qatorlarga munosabati bilan belgilanadi: die Stadt va das schöne Neustadt; der Ort va das große Ruhrort; der Stein va das kleine Lixtenshteyn; die Burg va das winzige Lyuksemburg; der Berg va das berühmte Heidelberg.

Jins toponimlar asosida rivojlangan omonimlarni ajratishning rasmiy vositasi bo'lib xizmat qilishi mumkin:

der Brasil (1. Braziliya tamaki; 2. Braziliya qahvasi) - das Brasil (qog'oz tarkibidagi engil mato) - die Brasil (qora sigara) - das Brasilien (Braziliya);

das Bordeaux (Bordo - shahar) - der Bordo (Bordo-vino); das Buchara (Buxoro-shahar) - der Buchara (Buxoro gilami); der Illinois (Illinoys — daryo, Missisipining irmog'i) — das Illinois (Illinoys — AQSHdagi shtat) va boshqalar [Muryasov 1983: 2.57; 45-46].

Biz son va jins kategoriyalarini toponimik ob'ektlarga nisbatan ko'rib chiqdik. Nemis tilidagi joy nomlarining aksariyati faqat birlik shaklga ega ekanligini va u yoki bu jinsga tegishli ekanligini aniqladik. Biroq yuqoridagi materialda turkum belgilarining alohida holatlari ham sanab o'tilgan, bu esa ba'zi toponimlarning gazeta va publitsistik matnlarda qo'llanganda grammatik og'ishlarga ega ekanligini ko'rsatadi.

1-BOB BO'YICHA XULOSALAR

Joy nomining uzoq muddatli tadqiqotlari ko'rib chiqilayotgan muammoning ko'p o'lchovli xususiyatini ko'rsatadi. O'nlab yillar davomida to'g'ri nom turli mamlakatlardagi onomatologlar tomonidan o'rganilgan asosiy masala bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. Ulardan ko'plab tadqiqotlar toponimlarning lingvistik semantikasi va lug'atning alohida sinfi sifatida o'ziga xos joy nomining xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Toponimlar onomastik leksik fondning salmoqli qismini tashkil etib, ko'plab olimlarning qiziqishini uyg'otadi. Toponimik nominatsiyalarni tahlil qilish mezonlarining xilma-xilligi turli tadqiqotchilar tomonidan taklif qilingan toponimlarning ko'p sonli tasniflarini belgilaydi. Ularning asarlari shular jumlasidandir A.V.Superanskaya, A.K. Matveeva, N.V. Podolskaya, R.Z. Muryasova va V. V. Kuzikov, A. Bax, V. Shmidt. [Superanskaya A.V. 2.59; 165]

Olimlar nazariyasidagi eng muhim muammo - ularning ma'nosining o'ziga xosligi, shuningdek, tegishli nomdagi ma'noning mavjudligi. Ismning ma'nosi, birinchi navbatda, u bilan atalgan ob'ektning mashhurligi bilan belgilanadi. Ismning ma'nosida lingvistik komponentlardan tashqari, ekstralingvistik ma'nolar ham mavjud.

To'g'ri ism ma'nosining o'ziga xosligi, umumiy otdan farqli o'laroq, ism paydo bo'lgan madaniy va tarixiy davr bilan bog'liqligining kuchayishi bilan tavsiflanadi.

Toponimlarning grammatik tuzilishi mohiyatan shaxs nomlariga yaqin, chunki ular birgalikda tegishli otlar guruhini tashkil qiladi. Bunday holda, ular umumiy otlarga qarshi. Geografik nomlardan foydalanishning grammatik xususiyatlari ma'lum qoidalarga bo'ysunadi, ammo istisnolar ham mavjud, ya'ni ko'pincha toponimlardan foydalanish nemis tilining grammatik me'yoriga mos keladi.

Toponimlarning artikl bilan ishlatilishining turli holatlarini belgilab, biz tahlil qilgan toponimlarning muayyan grammatik xususiyatlarga ega ekanligini aniqladik. Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, ko'pchilik geografik nomlar artikl bilan yoki artiklsiz qo'llanishning grammatik me'yoriga mos keladi. Biroq, bizning tadqiqotimiz davomida nemis tilining tuzilishi uchun noan'anaviy bo'lgan holatlar ham tasvirlangan, bunda ma'lum bir buzilish ba'zi ekstralingvistik yoki boshqa holatlar tufayli yuzaga kelgan.

Gazeta maqolalari va publitsistik matnlarda uchraydigan toponimik ob'ektlarning tuslanishining turli holatlarini ko'rib chiqib, ularning aksariyati til me'yoriga mos kelishini ta'kidlaymiz. Biz yuqorida tahlil qilgan misollarda toponimlarning tuslanishining maxsus noan'anaviy turlarini ko'rsatishga harakat qildik, shuningdek, ularni semantik guruhlarga birlashtirishga harakat qildik.

Geografik nomlar noyob geografik ob'ektlardir, shuning uchun ularni ko'plikda ishlatish mumkin emas. Biroq, bu nomlari ko'plikda umumiy otlar ishlatadigan toponimlarga taalluqli emas.

Bir qator olimlar toponimlarga nisbatan gender kategoriyasini butunlay asemantik deb tan olishadi, lekin ba'zi hollarda u strukturaviy turtki bo'lishi mumkin. Nemis tilidagi joy nomlarining aksariyati faqat birlik shaklga ega ekanligini va u yoki bu jinsga tegishli ekanligini aniqladik. Biroq yuqoridagi materialda turkum belgilarining alohida holatlari ham sanab o'tilgan, bu esa ba'zi

toponimlarning gazeta va publitsistik matnlarda qoʻllanganda grammatik ogʻishlarga ega ekanligini koʻrsatadi.

II BOB. TILSHUNOSLIKDA LINGVOMADANIYAT TUSHUNCHASI

2.1 . "Madaniyat", "milliy madaniyat", "lingvomadaniyat" tushunchalari: mavjud ta'riflari

Tilshunoslikdagi yangi tushunchalardan biri "Lingvomadaniyat" hisoblanadi. Tilshunoslikda ta'rif etilganidek, antropotsentrik paradigma qiyosiy-tarixiy va sistem-struktur paradigmalardan keyingi o'rindagi uchinchi paradigma hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika, etnolingvistika, pragmatika va lingvokulturologiya antropotsentrik paradigmaga asoslangan eng muhim sohalardan biridir. Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan lingvomadaniyat va tilshunoslik, Madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o'rganuvchi sohadir.[Madrahimov Z.T.-2017, 2.53; 145] Tadqiqotchilarning ma'lumot berishicha, bu soha XX asrning so'nggi choragida paydo bo'lgan bo'lib, "lingvomadaniyat" termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva tilshunoslik va frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq holda paydo bo'ldi. Lingvomadaniyatning yuzaga kelishi haqida so'z borganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalishini alohida ta'kidlaydilar. Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glints, X.Xolg'ts, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyayn, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlab kelinadi. Lingvomadaniyatshunoslik sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi: 1) fan shakllanishiga sabab bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari); 2) lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi; 3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi. Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o'ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o'rganishlingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir. Ushbu sohaning obyektini til va madaniyat, predmeti esa o'zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari

hisoblanadi. Binobarin, lingvomadaniyatda madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. [Madrahimov Z T-2017, 2.53; 163]Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo'lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammosi etnolingvistika, etnopsixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomamlakatshunoslik, lingvokonseptshunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalarda ham o'rganiladi. Shu sababli ushbu sohalar lingvomadaniyatshunoslikka yaqin sohalar hisoblanadi. Hozirgi vaqtda lingvomadaniyat dunyo, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan sohalardan biri bo'lib, bu borada salmoqli tadqiqotlar, bir qancha o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Ushbu sohaga oid ishlarda tadqiqotchilarning olamning lisoniy manzarasi, lingvomadaniy konseptlar, pretsedent birliklar, intertekstuallik, lisoniy ong, barqaror birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari kabi masalalarga katta e'tibor qaratayotganliklarini kuzatish mumkin. Bunday tadqiqotlarda tilning barcha sathlari birliklari, xususan, so'z va matnning tamoman yangicha talqini va tahlili ustuvorlik qiladi. Bunda lisoniy birliklarning nafaqat til qonuniyatlari, balki jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat, milliy mentalitet kabi omillar nuqtai nazaridan ham tadqiq etilishi til ilmida yangi g'oyalar, yangi ilmiy qarashlar va tamoyillarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

O'zbek tilshunosligida shu vaqtga qadar til va madaniyat uzviy bog'liqligiga e'tibor berilmagan, deyish to'g'ri emas, albatta. O'zbek tilshunoslik ilmining tamal toshini qo'ygan va uni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan olimlarning ishlarida bu muammo xususidagi fikrlar u yoki bu munosabat bilan aytib o'tilgan. Lekin Shuni

tahkidlash joizki, tilshunosligimizda tilning lingvomadaniy tahlilini jiddiy va tizimli ravishda amalga oshirish ishlariga endigina keng ommalashmoqda.. XXI asrning dastlabki yillaridan o‘zbek tilshunosligida ham antropotsentrik tahlil ko‘rinishlarini namoyon qiluvchi tadqiqotlar paydo bo‘la boshladi. Bu ishlar, asosan, sotsiolingvistika, kogamtiv tilshunoslik, lingvistik pragmatika va psixolingvistika sohalari bo‘yicha amalga oshirildi. Mazkur tadqiqotlar, garchi ularda antropotsentrik paradigmaga munosabat bildirilmagan bo‘lsa-da, o‘zida ushbu paradigma tamoyillarini aks ettirgan dastlabki ishlar hmsoblanadi. Shuningdek, ularda tilimizning milliy xarakter, urf-odat, qadriyat va an‘analarimiz bilan bog‘liq jihatlari haqida ham ayrim fikrlar bildirilganki, ularni lingvomadaniyatshunoslik nazariyasiga oid qarashlarning ilk namunalari sifatida ko‘rib chiqishimiz mumkin. Shu jumladan, S.M.Mo‘minovning "O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o‘zbeklarning o‘ziga xos muloqot xulqi ijtimoiy-lisoniy nuqtai nazardan tadqiq etilgan. Bu esa tilshunosligimizda yangi soha keng o‘rganilayotganidan darak beradi. [Madrahimov Z.T.-2017, 2.53; 181] Tadqiqotdan muloqot xulqining milliy xarakter bilan bog‘liq jihatlari haqida, shuningdek, uning inson psixologiyasi va fiziologiyasi bilan bog‘liqligi xususidagi qarashlar ham o‘rin olganki, buni til tizimiga antropotsentrik yondashuv sifatida baholash mumkin. S.M.Mo‘minov, jumladan, shunday yozadi: "Muloqot xulqi — muammosini milliy xarakter, millat aholisining o‘ziga xos urf-odatlarini, qadriyat va an‘analarini hisobga olmasdan turib mutlaqo o‘rganish mumkin emas. Chunki millat xarakterining uzviy bir qismi bo‘lib, ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi.". Olim XX asrning ikkinchi yarmidan ijtimoiy fanlarning o‘zaro yaqinlashganligi natijasida sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika kabi o‘zaro bog‘liq fanlar yuzaga kelganligini tahkidlar ekan, "inson nutqini fanlarning mana shu kabi tutash nuqtasida tadqiq etish" fikrini ilgari suradi. Prof. SH.Safarovning 2006 yilda nashr qilingan "Kognitiv tilshunoslik" nomli monografiyasi aynan shu sohaga oid nazariy qarashlarning o‘zbek tilshunosligiga kirib kelishida muhim qadam bo‘ldi. Kitobning ustuvor jihatlaridan biri shundaki, unda til va tafakkur munosabati milliy mentallik va milliy madaniyat

tushunchalari bilan bog'liq ekanligiga alohida e'tibor berilgan. Sh.Safarov, jumladan, bu borada quyidagi fikrlarni bildiradi: "Tilning tafakkur bilan aloqasini hozircha hech kim inkor etgan emas. Biroq til va tafakkur aloqasini "teng huquqli hamkorlik" darajada qarash zarur. Aslida, tilga ham, tafakkurga ham ta'sir o'tkazadigan madaniyat hisoblanadi". Olimning ikki yil avval e'lon qilingan "Semantika" nomli monografiyasida lingvomadaniyat, xususan, lingvomadaniy konseptga doir nazariy qarashlar yanada keng talqin etildi. M.X.Hakimovning "O'zbek tilida matnning pragmatik talqini" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tilshunosligida lingvistik pragmatikaga oid nazariy masalalar birinchi marta monografik aspektda tadqiq etildi. Mazkur tadqiqotda lingvistik pragmatikaning tarixiy ildizlari, uning umumnazariy masalalari, ushbu yo'nalishning tilshunoslikning boshqa yo'nalishlari bilan munosabati haqida bahs olib borgan, matn semantik tuzilishida qatnashuvchi pragmatik mazmun turlari o'zbek tilidagi matnlar misolida tadqiq etilgan. Dissertatsiyada garchi lingvomadaniyat termini qo'llanmagan bo'lsa-da, lingvistik pragmatika nazariyasi tilning milliy o'ziga xosligini ko'rsatib berishda muhim rol o'ynashi ta'kidlab o'tilgan: "Millatga bo'lgan hurmatning asl namunasi sifatida tilimizga davlat tili maqomining berilganligi o'zbek tili va unga xos milliy xususiyatlarni o'rganishga dunyo xalqlari intilishining qiziqishi pragmatika nazariyasiga, uning mohiyatiga bo'lgan ehtiyojni yanada orttirmoqda. Sababi lingvistik pragmatika nazariyasi, ya'ni nutqning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq hodisalar talqini o'sha tilga xos milliy o'ziga xoslikni anglash uchun qulay imkoniyatlardir aslida."

So'nggi yillarda yetakchi tilshunoslarning lingvomadaniyatshunoslik bilan bevosita aloqador bo'lgan maqolalari e'lon qilindi, bu sohaga oid oid dastlabki o'quv-uslubiy qo'llanmalar yaratilib chop etildi. Prof. N.Mahmudovning "O'xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli" nomli maqolasi o'zbek tilidaga turg'un o'xshatishlarning til va nutqqa munosabati tayin etilganligi, shuningdek, ularning "milliy obrazli tafakkur tarzini namoyon etadigan birliklar" sifatida tahriflanib, bu kabi obrazli birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganishmuammosi qo'yilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. N.Mahmudov bu boradagi fikrlarini

"O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati"ga yozgan so'zboshisida yanada chuqurlashtirdi. Olimning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida esa lingvomadaniyatshunoslik, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi. Maqolada lingvomadaniyatshunoslik nazariyasining shakllanishi uchun sabab bo'lgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida asosli fikrlar aytilgan. Xususan, N.Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo'lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, til orqali u yoki bu madaniyatni, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvomadaniyatshunoslikdagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-mahrifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati)" deganidir. [Madrahimov Z T-2017, 2.53; 136]Shunday bo'ladigan, nutq madaniyatining o'rganish muammolari boshqa, lingvomadaniyatshunoslikning o'rganish obyekti tamoman boshqadir". Prof.E.Begmatov 2013 yilda e'lon qilgan maqolasida o'z e'tiborini "antroponimik birliklarda antropotsentrik usul uchun material beradigan xususiyatlar"ni aniqlashga qaratgan. Olimning ta'kidlashiga ko'ra, antroponimlarning inson xohishi va faoliyati bilan bog'liq ekanligi, ularda insonning ehtiyoji va ijodi namoyon bo'lishi, inson nomida qadimiy davr kishilarining madaniy-ma'naviy va etnik qarashlari o'z ifodasini topganligi, umuman, joy nomlari xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy-maishiy turmushi bilan bog'liq ekanligi ularni antropotsentrik paradigma asosida o'rganish uchun sabab bo'la oladi. Prof. A.Nurmonov esa o'z maqolasida lingvistik nisbiylik va lingvistik determinizm nazariyalari haqidagi mulohazalarini bayon etar ekan, til va madaniyat aloqasiga oid munosabatini ham bildirib o'tadi. Olim lingvistik nisbiylik nazariyasi asoschilari B.Uorf va E.Sepirning til va tafakkurning madaniyat shakli ekanligi haqidagi fikrlarini e'tirof etish bilan birga

tillar o'rtasida umumiy tomonlar ham bor ekanligini ta'kidlab, shunday deydi: "Har bir tilda xalqning ruhi, milliy madaniyati, o'ziga xos dunyoni ko'rish, idrok etishi namoyon bo'lish bilan birga, tillar o'rtasida obraz yaratishdagi umumiy jihatlar borki, bular umuminsoniy tafakkur mahsuli sifatida namoyon bo'ladi". Prof. A.Nurmonovning fikriga ko'ra, til va madaniyat o'rtasida aloqani tadqiq etgan olimlar 3 ta guruhga bo'linadi: "Birinchi yo'nalish V.Gumboldt, E.Sepir va B.Uorf nomlari bilan bog'liq bo'lib, ular til va tafakkur, til va madaniyat munosabatida tilni belgilovchi kuch deb hisoblaydilar". Olim bu qarashni bir tomonlama deb hisoblaydi. Jumladan, u shunday deb yozadi: "... nominatsiyaga asos bo'lgan obraz markazini idrok qilishda turli tipdagi tillarda o'ziga xos umumiy jihatlardan ham ko'z yumib bo'lmaydi. Bu ham lingvistik nisbiylik nazariyasining olamni idrok qilishda tilning roli ustuvor ekanligi haqidagi xulosasi bir tomonlama ekanligidan dalolat beradi".[Madrahimov Z T-2017, 2.53; 115]

A.Nurmonovning fikricha, til va madaniyat munosabati haqidagi ikkinchi nuqtai nazarda bu ikki hodisa o'rtasidagi aloqa tamoman inkor etiladi. Olimning qarashiga ko'ra, ushbu masala haqidagi uchinchi nuqtai nazarda yuqoridagi ikki qarama-qarshi fikrlar o'zaro tahlil qilinadi. Shu jumladan: "... til va madaniyat o'zaro bog'liq va ayni paytda farqli hodisalardir. Til va madaniyat munosabatida tilning roli katta. Har bir xalqning o'ziga xos etnomadaniyati uning tili orqali ifodalanadi. Lekin obyektiv borliqda ana shu etnomadaniyat mavjudligi uchun u tilda o'z ifodasini topadi. Shunday qilib, til va madaniyat munosabatida ham obyektiv borliq - ong - til munosabati amal qiladi".

Alohida tahkidlash joizki, keyingi yillarda lingvomadaniyatshunoslik bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanmalar yaratish ishlari amalga oshirildi. Usmonova Sh.ning "Lingvomadaniyatshunoslik fanidan ma'ruzalar kursi" nomli kitobi o'zbek tilida mazkur soha bo'yicha yaratilgan dastlabki o'quv adabiyoti hisoblanadi. Unda ushbu sohaning maqsadi va vazifalari, o'rganish obyekti hamda predmeti, unga yondosh fanlar xususida ma'lumot berilgan, lingvomadaniyatshunoslikning eng asosiy tushunchalari yoritib berilib, sohaga doir asosiy ilmiy asarlar bilan

tanishtirilgan. Bugungi kunda bu kabi qo'llanmalarning g'oyat katta amaliy ahamiyatga ega ekanligi shubhasiz (Lingvokulturologiya 2017. 19)

Hozirgi vaqtda "madaniyat" tushunchasining ma'nolari xilma-xilligini inkor etib bo'lmaydi. Ushbu kontsepsiyani o'rganayotgan olimlar, qoida tariqasida, universal va umumiy qabul qilingan ta'rifni izlash bilan duch kelishadi. M.S.Kogon ta'kidlaganidek, "bizning zamonamizda madaniyat to'g'risida nafaqat yagona tushuncha, balki uni o'rganish yo'lidagi umumiy qarash ham mavjud" [Alefirenko N.F.: 2.6; 13]. Tadqiqotchilar "madaniyat" tushunchasining 600 dan ortiq ta'riflarini o'rgandilar. Bunday talqinlar soni tadqiqot ob'ektining o'zining xilma-xilligi va murakkabligi bilan bog'liq.

A.I.ning so'zlariga ko'ra. Arnoldovning so'zlariga ko'ra, "madaniyat" tushunchasi juda keng va ko'p qirrali bo'lib, u "bu boylikni bir xil ta'rifda umumlashtirish yoki uning mazmunini siqish yoki eng umumiy mavhumlik bilan cheklashni anglatadi". [Alefirenko N.F.: 2.6; 127].

"Madaniyat" atamasi ko'plab fanlar tomonidan qo'llaniladi va shuning uchun turli bilim sohalari mutaxassisleri unga o'zlarining alohida ma'nolarini qo'yadilar. Tarix, falsafa, sotsiologiya, arxeologiya, etnografiya va boshqa gumanitar fanlarning tadqiqotchilari ushbu kontsepsiyaning turli jihatlarini ko'rib chiqadilar. Madaniyatshunoslik darsligi mualliflari T.G. Grushevitskaya va A.P. Sadoxin "madaniyat" tushunchasining ta'riflarida tarqalishning uchta asosiy sababini ko'rsatadi:

- “1) har bir alohida fanning o'ziga xos manfaatlari;
- 2) har bir alohida fan doirasida turli olimlar va tadqiqotchilar guruhlarining dunyoqarash pozitsiyalarining xilma-xilligi;
- 3) madaniyat hodisasining murakkabligi va ko'p bosqichli tabiati" [A. Bach; 2.21;98].

"Madaniyat" so'zining o'zi "tabiat" tushunchasiga qarama-qarshidir. Qadimgi Rimda paydo bo'lgan bu so'z murakkab va uzoq tarixiy rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Turli vaqtlarda u ma'lum bir etimologiyaga ega edi. "Madaniyatshunoslik lug'ati"da ta'kidlanganidek, "madaniyat - bu inson faoliyatining o'ziga xos usullari

(texnologiyalari) yordamida tashkil etilgan va shu faoliyat mahsuli (natijalari) bilan to‘yingan, madaniy inson yashash muhiti; ong va xulq-atvori biologik emas, balki ijtimoiy manfaatlar va ehtiyojlar, ularni qondirishning umume’tirof etilgan me’yorlari va qoidalari bilan rag‘batlantiriladigan va tartibga solinadigan "o‘stirilgan" shaxslar dunyosi" [Maltseva D.G.; 2.56; 416].

Madaniyatga nisbatan inson ikki rolda harakat qiladi: o‘zi mansub bo‘lgan madaniyatning bir qismi, uning tashuvchisi va "mahsuloti", unda mavjud normalar, an’analar va urf-odatlariga rioya qiluvchi shaxs sifatida; ikkinchi tomondan, inson madaniyatning “iste’molchisi” bo‘lib, o‘z hayotida o‘rgangan madaniyat qoidalaridan faol foydalanadi, shuningdek, ularni o‘zining kundalik hayotiga ijodiy o‘giradi va madaniyatning yangi shakllarini vujudga keltiradi.

Disertatsiya mavzusi bo‘yicha o‘rganilayotgan masalaning ko‘p qirraliligi madaniyatshunoslikda madaniyat ta’rifiga uchta yondashuvni aniqlash imkonini berdi: antropologik, sotsiologik va falsafiy. Antropologik yondashuvda asosiy narsa, T.G. Grushevitskaya va A.P. Sadoxin, "har bir xalq madaniyatining o‘ziga xos qiymatini tan olish, bu alohida va butun jamiyatning turmush tarziga asoslanadi. Bu shuni anglatadiki, madaniyat ko‘plab mahalliy madaniyatlar ko‘rinishidagi insonning yashash usulidir" [Maltseva D.G.; 2.56; 416]. Shu ma’noda madaniyat butun jamiyat tarixiga tenglashtiriladi.

Sotsiologik yondashuvga ko‘ra, madaniyat «jamiyat hayotini shakllantirish va tashkil etish omili» sifatida qaraladi. Bu erda eng muhim boshlanish har bir jamiyatning qadriyatlar tizimidir.

Insonning o‘zi tomonidan yaratilgan me’yorlar va qadriyatlar asta-sekin uning hayot tarziga aylanadi va uni boshqarish va tartibga solishni boshlaydi.

Falsafiy yondashuvning mohiyati jamiyat hayotidagi qonuniyatlarni aniqlash, madaniyatning kelib chiqish sabablari va rivojlanish xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotchilar nafaqat turli hodisa va voqealarni tasvirleydilar, balki ularning mohiyatiga ham kirib boradilar.

Ushbu uchta yondashuvni tanlash olimlarni cheklab qo‘ymadi va 1952 yilda A. Kroeber va K. Klaxohn "madaniyat" tushunchasining barcha mavjud ta’riflarining

birinchi tahlilini o'tkazdilar. Ular barcha mavjud ta'riflarni oltita asosiy guruhga bo'lishdi va ularning ba'zilarida ular kichik guruhlarni ham ko'rsatdilar [Maltseva D.G.; 2.56; 395].. Demak, tavsiflovchi ta'riflarning birinchi guruhining asoschisi E. Taylor bo'lib, u "Madaniyat – bu insonning a'zosi sifatida egallagan bilimlar, e'tiqodlar, san'at, axloq, qonunlar, urf-odatlar va boshqa ba'zi qobiliyat va odatlar yig'indisidir" deb ta'kidlagan. jamiyat" [Maltseva D.G.; 2.56; 118].

Ikkinchi guruhga ijtimoiy meros va an'ana jarayonlarini o'rganuvchi tarixiy ta'riflar kiradi. Madaniyat jamiyat tarixining mahsuli sifatida namoyon bo'ladi va avloddan avlodga o'tadi. Tarixiy ta'rifga mashhur tilshunos olim E.Sapir taklif qilgan ta'rif misol bo'la oladi. Uning fikricha, "madaniyat bizning hayotimiz to'qimasini tashkil etuvchi, ijtimoiy meros qilib olingan narsalarni qilish usullari va e'tiqodlari majmuasidir" [Superenskaya; 2.59; 152].

A.Krober va K.Klaxon uchinchi guruhga me'yoriy ta'riflarni kiritdilar, ularda madaniyat mazmunini jamiyat hayotini tartibga soluvchi me'yor va qoidalar tashkil etadi.

Ularning fikricha, madaniyatning psixologik ta'riflari to'rtinchi guruhga kiradi. Ular madaniyatning inson xulq-atvori psixologiyasi bilan bog'liqligini ta'kidlab, unda inson psixikasining ijtimoiy jihatdan aniqlangan xususiyatlarini ko'radilar.

Olimlar, shuningdek, madaniyatning tarkibiy tashkil etilishiga e'tibor beradigan tarkibiy ta'riflarni o'z ichiga olgan beshinchi ta'riflar guruhini ham aniqladilar. Antropolog R.Linton quyidagi ta'rifni beradi: "Madaniyat jamiyat a'zolarining uyushgan takrorlanuvchi reaksiyalaridir; komponentlari ma'lum bir jamiyat a'zolari tomonidan baham ko'rilgan va meros bo'lib qolgan o'rganilgan xatti-harakatlar va xulq-atvor natijalarining kombinatsiyasi".[Maltseva D.G.; 2.56; 236].

Va nihoyat, genetik ta'riflar oxirgi, oltinchi guruh olimlari tomonidan aniqlandi. Ushbu tadqiqotchilarning fikricha, bunday ta'riflar madaniyatni uning kelib chiqishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Bunda madaniyat deganda tabiatning tabiiy olamiga qarama-qarshi qo'yilgan inson faoliyati mahsuli, sun'iy hodisalar va narsalar olami tushuniladi.

A.Kroeber va K.Klaxon davridan ellik yildan ortiq vaqt o'tganiga qaramay, ularning madaniyatshunoslikka qo'shgan hissasi hali ham salmoqli. Madaniyatga ta'rif berishga harakat qilayotgan zamonaviy olimlar bu ro'yxatga faqat qo'shiladi. Xususan, madaniyatshunoslik sohasidagi so'nggi tadqiqotlarga asoslanib, T.G. Grushevitskaya va A.P. Sadoxin ta'riflarning sotsiologik va funktsional guruhlariga haqida gapiradi.

Sotsiologik ta'riflar madaniyatni jamiyat hayotini tashkil etish sababi va odamlarning jamoaviy faoliyatini yaratadigan g'oyalar, qoidalar va ijtimoiy institutlar majmuasi sifatida o'rganadi. Shunday qilib, madaniyat natijalaridan asosiy e'tibor inson va jamiyat o'z ehtiyojlarini qondirish jarayoniga qaratiladi. Barcha sotsiologik ta'riflar shartli ravishda ikki guruhga bo'linadi. Ulardan birinchisi odamlarning ijtimoiy faolligini ta'kidlaydi, bunday ta'riflar mualliflari E.S. Markaryan, M.S. Kagan, V.E. Davidovich, Yu.A. Jdanov. Ularning tushunchasiga ko'ra, "madaniyat - bu biologik jihatdan rivojlanmagan (ya'ni meros bo'lmagan va irsiyatning genetik mexanizmiga kiritilmagan) inson faoliyati vositalari tizimi bo'lib, ular tufayli odamlarning ijtimoiy hayotining faoliyati va rivojlanishi".[Maltseva D.G.; 2.56; 219].

Ta'riflarning ikkinchi guruhi haqida gapirganda, V.M. kabi olimlarni eslatib o'tishimiz kerak. Mejuev va N.S. Zlobin madaniyat deganda "shaxsning tarixiy faol ijodiy faoliyati, shaxsning o'zini faoliyat sub'ekti sifatida rivojlanishi, insoniyat tarixi boyligini shaxsning ichki boyligiga aylantirish, shaxsning o'zi ishlab chiqarishni nazarda tutadi. uning ijtimoiy munosabatlarining barcha xilma-xilligi va ko'p qirraliligida" [H.Burger: 2.24; 239].

Madaniyatning funktsional ta'riflari guruhiga uni jamiyatda bajaradigan funktsiyalari orqali tavsiflovchi ta'riflar kiradi, shu jumladan ular ushbu funktsiyalarning birligi va o'zaro bog'liqligini ko'rib chiqadilar. E. Xoll madaniyatga quyidagi ta'rifni beradi: "Madaniyat – muloqot, muloqot – madaniyat" [H.Burger: 2.24; 315]. Atoqli rus faylasuflaridan biri M.M. Madaniyatning dialog kontseptsiyasi muallifi Baxtin "madaniyat hech qachon o'z-o'zidan mavjud emas" degan fikrni asos qilib oldi. Shu bilan birga, u har qanday madaniyatning doimo

unga befarq qolmaydigan tomoshabin yoki tadqiqotchisi borligini ta'kidlaydi. U uning bir qismiga aylanadi va u bilan tanishish jarayonida uning tilini o'z madaniyatining ramzlari va faktlari bilan bog'laydi" [Berger D. 1999: 2.17; 45].

Shunday qilib, ta'riflangan barcha ta'riflar "madaniyat" tushunchasining muayyan muhim jihatlarini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, ularning har biri o'ziga xos kamchiliklarga ega, bu esa, bu yoki boshqa tarzda, ularni to'liqsiz qiladi.

Madaniyatga yuqoridagi barcha yondashuvlar bilan bir qatorda mahalliy va xorijiy madaniyatshunoslikda muhim o'rin tutadigan tushuncha ham mavjudligini ta'kidlash lozim. Kontseptsianing mohiyati shundan iboratki, "madaniyat ijtimoiy ahamiyatga ega ma'lumotlarni, bilimlarni, g'oyalarni, tajribalarni, g'oyalarni va boshqalarni aniqlash va uzatish maqsadida odamlar tomonidan yaratilgan hodisalar va tushunchalarning ramziy belgilari dunyosi sifatida namoyon bo'ladi". [Maltseva D.G.: 2.56; 309]. Shu ma'noda madaniyatni o'rganish "aniq insonning yashash muhitini, uning atributlari va uni yaratish mexanizmlarini ko'rib chiqish sohasidan inson ongida ushbu hodisalar majmuasini aks ettirish, uni uzatish usullarini qo'llash sohasiga aylantiriladi. og'zaki va og'zaki bo'lmagan aloqa vositalari" [Berger D. 1999: 2.17; 65] Shunday qilib, madaniyatni belgilar yoki belgilar tizimi sifatida tushunish axborot va belgi tushunchalari uchun dolzarbdir. Bu tushunchalar (semiotik, ramziy) madaniyatshunoslik doirasidan ancha chiqib ketadi va boshqa tilshunoslik sohalari: etno- va psixolingvistika, aloqa nazariyasi, tarjima nazariyasi va boshqalarni o'rganishda o'z aksini topadi.

Madaniyatning ishoraviy xarakteri yuqoridagi tushunchalarning ajralmas qismi bo'lib, madaniyatni saqlash va rivojlantirish imkonini beradi. M.S. Kogan, "ma'naviy ijod mevalari boshqa odamlar tomonidan o'zlashtirilishi uchun yaratilgan va shuning uchun immanent semiotikdir"[Berger D. 1999: 2.17; 124].

Madaniyatning ramziy funksiyalarini o'rganish nafaqat madaniyat sohasidagi, balki tilshunoslik sohasidagi tadqiqotchilarni ham egallaydi va birlashtiradi. Shunday qilib, Yu.M. Lotmanning fikricha, «madaniyat tarixidagi barcha materiallar ma'lum bir mazmunli ma'lumotlar nuqtai nazaridan va ijtimoiy kodlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi mumkin, bu ma'lumotni ma'lum belgilarda

ifodalash va ma'lum bir inson guruhlari uchun foydalanishga imkon beradi. Madaniyat, birinchidan, kommunikativ, ikkinchidan, ramziy xususiyatga ega" [Blonar V.: 2.19; 231].

Kommunikativ tilshunoslikda madaniyat kodlar tizimi sifatida ham tushuniladi. Tadqiqotchilar G.A. Antipov, O.A. Donskix, I.Yu. Markovin, Yu.A. Sorokin tushunish va nutqqa ta'sir qilish jarayonlarini tahlil qiladi va madaniyatni "uning uchun o'ziga xos kodlar to'plamiga ega bo'lgan o'zini o'zi tashkil etuvchi tizim" deb hisoblaydi [Berger D. 1999: 2.17; 63]. A. Vejbitskaya turli madaniyatlarni tahlil qilgan ekan, semantik lingvistik yondashuvdan foydalanadi va K. Gerts tomonidan ilgari surilgan madaniyat ta'rifiga tayanadi: "Madaniyat deganda timsollarda mujassamlangan ma'nolarning tarixan uzatilgan modeli, timsollar ko'rinishida ifodalangan meros bo'lib qolgan tasvirlar tizimi tushuniladi. , buning yordamida odamlar bir-biri bilan muloqot qilishadi va buning asosida ularning hayot haqidagi bilimlari va hayotiy munosabatlari mustahkamlanadi va rivojlanadi" [Vejbitskaya 1996: 2.27; 289].

Shunday qilib, "madaniyat" tushunchasini ta'riflashga yondashuvlarning xilma-xilligi bizga hodisaning ko'p qirraliligini baholash imkonini beradi. O'zining uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lida "madaniyat" tushunchasi o'zining ma'no va mazmunida sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Shuni ta'kidlash kerakki, madaniyatning muayyan ko'rinishlarini o'rganuvchi mutaxassislar, albatta, o'zlarining o'rganish maqsadlariga javob beradigan kerakli ta'rifni tanlashga duch kelishadi.

Shu bilan birga, madaniyat xilma-xil hodisa bo'lib qolishi bilan birga, atrofdagi voqelikning ko'plab shakllarida o'zini namoyon qiladi. Shu munosabat bilan E.V bilan rozi bo'lmaslik mumkin emas. Voxrishevaning ta'kidlashicha, "bu madaniyatning o'ziga xos, milliy o'ziga xosligi boshqa madaniyatlar tizimida alohida ajralib turadigan madaniyatning mavjudligi uchun asosdir" [Berger D. 1999: 2.17; 110]. Shu bilan birga, A.M. Pogorelko ta'kidlaganidek, "madaniyat o'zining semiotik namoyon bo'lishida har qanday etnik jamoaning milliy-o'ziga xos turmush tarzi va shakllari haqidagi g'oyalar yig'indisi sifatida ishlaydi" [Vejbitskaya 1996: 2.27; 265].

“Milliy madaniyat” tushunchasi ko‘pgina fanlar (kulturologiya, tarix, etnologiya, madaniy antropologiya va boshqalar) uchun asosiy hisoblanadi. L.P. Alekseevskaya milliy madaniyatga quyidagi ta’rifni beradi: "... keng ma’nodda bu milliy jamoa madaniyati, guruh madaniyatining o‘ziga xos turi" [Maltseva D.G.; 2.56; 324]. Milliy madaniyat bir hududda yashovchi kishilarning umumiy xo‘jalik faoliyati jarayonida birgalikdagi tajribalari asosida shakllanadi, buning natijasida umumiy xususiyatlar (til, turmush tarzi, maishiy madaniyat va boshqalar) shakllanadi va madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlari vujudga keladi. va xalqning tarixiy tajribasi to‘plangan.

Biroq, milliy madaniyat bilan bir qatorda "etnik madaniyat" tushunchasi ham ajralib turadi, ayrim tadqiqotchilar ularni aniqlaydilar. Yu.N. Solonin va M.S. Kogon etnik madaniyat milliy madaniyatning eng qadimiy tarkibiy qismi bo‘lib, ularning munosabatlari murakkab va noaniq ekanligini ta’kidlaydi. Ularning fikricha, “etnik madaniyat milliy madaniyatning dastlabki asosi, u xalq tilining (milliy madaniyatda adabiy tilga aylanadi) manbaidir” [Vejbitskaya 1996: 2.27; 289]. Etnik madaniyat barcha yot va notanish narsalarni rad etishga intiladi, milliy madaniyat esa o‘z taraqqiyoti davomida asta-sekin boshqa madaniyatlar bilan munosabatlarga ochilib, ularning yutuqlari bilan boyib boradi. "Madaniyat g‘oyasi" kitobining muallifi V.M. Mejuev shunday ta’kidlaydi: "Har bir milliy madaniyatda uning mualliflari va ijodkorlarining o‘ziga xos o‘ziga xosligini qadrlab, uni boshqa madaniyatlardan nimasi bilan ajratib turadiganligini ular bilan nima bog‘lashi aniq bo‘lgandagina tushunish mumkin. Umumiy bo‘lmasa, farqni tushunib bo‘lmaydi" [Muryasov: 2.57; 321].

Shu munosabat bilan biz V.A. tomonidan ilgari surilgan madaniyat ta’rifini taqdim etamiz. Maslovaning ta’kidlashicha, bizning tadqiqotimiz uchun eng dolzarb bo‘lgan: "Madaniyat - bu dunyoda munosabatlar va ko‘rsatmalar, qadriyatlar va me’yorlar, naqshlar va ideallar tizimiga asoslangan sub’ektning barcha faoliyati shakllarining yig‘indisidir. faqat boshqa madaniyatlar bilan muloqotda "yashaydigan" jamoaning irsiy xotirasi" [Nikonov : 2.58; 117].

Shu bilan birga, madaniyatning mavjudligi til ishtirokisiz ham mumkin emas. Til madaniyat vakillari tomonidan to‘plangan ma’lumotlar saqlanadigan va uzatiladigan ishora tizimi sifatida ishlaydi. “Til”, “milliy madaniyat” tushunchalari o‘rtasidagi munosabatni ko‘rib chiqsak, “lingvomadaniyat” tushunchasisiz ish qilib bo‘lmaydi. Ushbu atamaning turli ma’nolarini batafsil tahlil qilish V.V.ning asarlarida aks ettirilgan. Qizil. Ushbu tadqiqotda biz “lingvomadaniyat” tushunchasidan foydalanamiz, bu olimga ergashib, “.til belgilarida mujassamlangan va mustahkamlangan, tilda va til orqali bizga ochib berilgan madaniyat” [Vereshagin E.M.: 2.29; 53]. Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlar tarixi, shuningdek, dunyoning lingvistik va konseptual rasmlari masalalari keyingi paragrafda keltirilgan.

2.2. “Til”, “milliy tarix” tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligi, "til madaniyati"

XX asrda til va madaniyat o‘rtasidagi munosabat masalasi tilshunoslikning asosiy masalalaridan biriga aylandi. Til har qanday madaniyatning ichki asosi bo‘lib, nafaqat madaniyatlarni farqlash va tiplashtirish mezoni, balki asosiy muloqot vositasi sifatida ham xizmat qiladi [Humboldt: 2.51; 127-128].

"Til va madaniyat" masalasini ko‘rib chiqishda ustuvorlik haqli ravishda Vilgelm fon Gumboldtga tegishli. Aynan u butun dunyo tilshunoslari tomonidan nazariy tilshunoslikning asoschisi sifatida tan olingan. U birinchi bo‘lib til va tafakkur o‘rtasidagi yaqin munosabatlar va ularning har qanday inson hayotida ajralmas o‘zaro ta’siri haqidagi g‘oyani ifoda etdi. Vilgelm fon Gumboldt o‘z asarlarida “til go‘yo xalqlar ruhining tashqi ko‘rinishidir: xalq tili uning ruhidir, xalqning ruhi esa uning tilidir va bu qiyin. bir xil narsani tasavvur qilish” [Humboldt: 2.51; 68].

Til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlar muammosi ko‘p o‘n yillar davomida filologlar, faylasuflar va madaniyatshunoslarni tashvishga solib kelmoqda. Ularning yaqin o‘zaro ta’siri haqiqati shubhasizdir. Ayrim olimlar ushbu taniqli triadaning har bir komponentining "birinchiligi" va funktsiyasi haqida

bahslashadilar. Diaxronik nuqtai nazardan, bu masala bilan "dunyoning lingvistik rasmi" tushunchasini kiritgan L.Vaysgerber [Vaysgerber: 2.26; 30], L.Vittgenshteyn "mening tilim chegaralarini belgilaydi" degan fikrni ilgari surgan. mening dunyomning chegaralari" [Eichler E.: 2.37; 47], E. Sapir (lingvistik nisbiylik nazariyasi) [Vejbitskaya 1996: 2.27; 219]. va B. Whorf (lingvistik determinizm nazariyasi) [A.Bach: 2.13; 528]. Rus filologining asarlarida A.A. Potebnya fon Gumboldtning g'oyalari slavyan tillari va madaniyatlari materiallarida davom ettirildi.

Hozirgi vaqtda til va tafakkur (demak, madaniyat) o'rtasidagi munosabat haqidagi munozaralar turli tadqiqotchilar tomonidan faol davom ettirilmoqda. Tilning har qanday jamiyat hayotidagi ahamiyatini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Til madaniyatning semiotik tizimi vazifasini bajaradi, uning ichki asosini tashkil qiladi. Bu masalaning tarixi 18-asrga borib taqaladi va bu uzoq davr mobaynida tilshunoslikda bu munosabatlarni o'rganishga bir qancha yondashuvlar shakllangan. Ularning sharhini V.A. Maslova "Madaniy tilshunoslik" darsligida [Muryasov: 2.57; 631].

Birinchi yondashuvni ishlab chiquvchilar rus filologlari S.A. Atanovskiy, G.A. Brutyan, E.I. Kukushkin, E. S. Markaryan, «til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar bir yo'nalishdagi harakatga aylanadi; til voqelikni aks ettiradi, madaniyat esa inson duch keladigan ushbu voqelikning ajralmas tarkibiy qismi bo'lganligi sababli, til madaniyatning oddiy aksidir" [Muryasov: 2.57; 736].

Tilning madaniyatga ta'siri tadqiqotchilar tomonidan ikkinchi yondashuv doirasida ko'rib chiqiladi. Bunga Praga maktabi vakillari (funksional stilistikani ishlab chiquvchilar), zamonaviy sotsiolingvistika tarafdorlari va albatta neo-Gumboldt maktabi va birinchi navbatda E.Sapir va B.Vorf maktabi kiradi. Bu gipoteza mualliflarining ta'kidlashicha, "aynan til orqali dunyo bo'linadi, har bir til o'z qonun-qoidalariga ko'ra, tevarak-atrofdagi olam esa ona tili prizmasi orqali idrok qilinadi, undan tashqariga chiqa olmaydi. uning chegaralari. Shunday qilib, til bu tilda gapiradigan odamlarga dunyoning rasmini "qo'yadi" [Muryasov: 2.57; 631].

Mahalliy tilshunos S.G. Shafiqov o‘zining “Madaniy tilshunoslik, til va milliy mentalitet” nomli sharh maqolasida lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalari hamda madaniyat, til va milliy mentalitet o‘zaro bog‘liqligini ko‘rib chiqadi: “Madaniyat o‘ta murakkab tushuncha bo‘lib, bu hodisaning o‘ziga xosligi yoki o‘rtasidagi chambarchas bog‘liqlik haqida gapirib bo‘lmaydi. til; lingvokulturologiya «lingvomadaniyat» tushunchasidan foydalangan holda buni hisobga olmaydi; Til turli madaniyatlarga mansub odamlarni birlashtirgani kabi ijtimoiy madaniyat ham turli tillarda so‘zlashuvchi odamlarni birlashtira oladi” [Madrahimov Z.: 2.53; 123].

Uchinchi yondashuv tilning madaniyat fakti ekanligini bir qator adolatli tasdiqlashni o‘z ichiga oladi, chunki: “1) u bizga ajdodlarimizdan meros bo‘lib qolgan madaniyatning ajralmas qismidir; 2) til biz madaniyatni o‘rganadigan asosiy vositadir; 3) til madaniy tartibning barcha hodisalari ichida eng muhimi hisoblanadi, chunki agar biz madaniyat - fan, din, adabiyotning mohiyatini tushunmoqchi bo‘lsak, bu hodisalarni til kabi shakllangan kodlar deb hisoblashimiz kerak, chunki tabiiy til eng yaxshi tilga ega. ishlab chiqilgan model. Shuning uchun madaniyatni kontseptual tushunish faqat tabiiy til orqali amalga oshirilishi mumkin” [Muryasov: 2.57; 518].

Yuqoridagi dalillarga qo‘shilib, N.I. Jinkin ta’kidlaydi: "Til - bu inson uchun ong sohasini ochadigan mexanizm" [Muryasov: 2.57; 159] O‘z navbatida, mashhur fransuz antropologi K.Levi-Stros “til ham madaniyat mahsuli, ham uning muhim tarkibiy qismi, ham madaniyatning mavjudligi sharti” deb hisoblanadi.

To‘rtinchi yondashuvga amal qiluvchi mualliflar qatoriga til va madaniyatning o‘zaro ta’sirini antropotsentrik prizma orqali o‘rganuvchi olimlar kiradi: A.A. Potebnya, V.N. Telia, V.A. Maslova, N.F. Alefirenko, V.V. Vorobyov, V.I. Karasik va boshqalar [Telia 1996, Vorobyov 1997, Potebnya 2000, Maslova 2001, Karasik 2004, Alefirenko 2010]. Ular inson tilning tashuvchisi ham, yaratuvchisi ham, foydalanuvchisi sifatida ham harakat qilsa, nuqtai nazarga amal qiladi. Ular til madaniyatning muhim qismi ekanligini, uni madaniyatning tarkibiy qismi va uning quroli sifatida qabul qilish mumkinligini tan oladilar. Biroq, umuman

olganda, til madaniyatga nisbatan mustaqildir va uni “avtonom semiotik tizim sifatida, ya’ni. an’anaviy tilshunoslikda amalga oshiriladigan madaniyatdan alohida” [Muryasov: 2.57; 231]

Yuqoridagi olimlar etnolingvistikaning, ya’ni uning o‘ziga xos qismi - lingvokulturologiyaning qarashlarini ifodalaydi. Ularning barchasi til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarning ramziy xususiyatini ta’kidlaydi, chunki lingvistik belgilar madaniyat belgilari vazifasini bajaradi va madaniyatning asosiy tushunchalarini ifodalay oladi. Binobarin, til muayyan xalqning tafakkuri va mentalitetini ifodalash vositasiga aylanadi, makon va zamon orqali madaniyat bilan bog‘lanadi.

Madaniy tilshunoslik tilshunoslik va madaniyatshunoslik chegaralarida rivojlangan yosh fan hisoblanadi. Birinchi marta bu atama V.N. frazeologik maktabi asarlarining paydo bo‘lishi natijasida paydo bo‘ldi. Teliya [Muryasov: 2.57; 451]shuningdek, tadqiqotchilarning nashrlari V.V. Vorobyev, V.A. Maslova va boshqalar. Bizning tadqiqotimiz doirasida quyidagi ta’rif eng to‘g‘ri ko‘rinadi, xususan: V.V. Vorobyov lingvokulturologiyani “madaniyat va tilning amaldagi munosabati va o‘zaro ta’sirini o‘rganuvchi va bu jarayonni lingvistik va ekstralingvistik (madaniy) mazmun birligida birliklarning ajralmas tuzilishi sifatida aks ettiruvchi murakkab ilmiy fan sifatida tushunadi” [Xantimirov S.M.: 2.60; 135]. Lingvo-madaniyatshunoslikning o‘ziga xos davomchisi bo‘lib qolgan lingvomadaniyat "yangicha tafakkur, jamiyatning zamonaviy hayoti tomonidan to‘liq, obyektiv (va" qisqartirilmagan") tomonidan ilgari surilgan madaniy qadriyatlarning yangi tizimini anglatadi. fakt va hodisalarni hamda mamlakat madaniy hayotining turli sohalari haqidagi ma’lumotlarni izohlash. Xalqlar hayotida ro‘y bergan o‘zgarishlar, yangi ustuvorliklarga yo‘naltirish samarali, to‘liq, haqqoniy axborotni talab qiladi” [Xantimirov S.M.: 2.60; 135-140].

Til va madaniyatning bir-biri uchun o‘zaro ahamiyati shunchalik katta va xilma-xilki, uni bir necha jihatlardan ko‘rib chiqish kerak. O‘zining mashhur "Til va madaniyatlararo muloqot" darsligida S.G. Ter-Minasova ularning o‘zaro ta’sirining to‘liq ro‘yxatini keltiradi: “Til – madaniyat ko‘zgusi bo‘lib, u nafaqat insonni o‘rab

turgan real dunyoni, balki xalqning mentalitetini, milliy xarakterini, an'analari, urf-odatlarini, axloqi, dunyoqarashi, xalq tafakkuri, milliy xulq-atvori, urf-odatlarini, dunyoqarashi, madaniyati dunyoni ko'rish; bu xazina, omborxonasi, madaniyat xazinasi, chunki barcha bilim, ko'nikma, qadriyatlar uning til tizimida saqlanadi; u avlodlardan-avlodga o'tadigan madaniyatni uzatuvchi, tashuvchisi, bolalar u bilan oldingi avlodlarning madaniy tajribasini o'rganadilar; u shaxs, ona tilida so'zlovchi shaxsini shakllantiruvchi vosita, madaniyat quroli; bu tilning bir qismi yoki uning real mavjudligining foni bo'lib chiqadigan tilning ijtimoiy-madaniy qatlami bo'lib, u tilning ajralmas mulki bo'lib, uning barcha darajalari va barcha tarmoqlariga xosdir" [Xantimirov S.M.: 2.60; 113].

"Matn madaniy hodisa sifatida" kitobi mualliflari G.A. Antipov, O.A. Donskix va boshqalarning fikricha, «til madaniyatning milliy-o'ziga xos tarkibiy qismlari orasida birinchi o'rinni egallaydi. Avvalo, til madaniyatning ham muloqot vositasi, ham odamlarni ajratish vositasi bo'lishi mumkinligiga hissa qo'shadi. Til - bu uning so'zlashuvchilari ma'lum bir jamiyatga tegishli ekanligining belgisidir. Til etnosning asosiy o'ziga xos belgisi sifatida ikki tomondan ko'rib chiqilishi mumkin: "ichkariga" yo'nalishda, keyin esa etnik integratsiyaning asosiy omili sifatida ishlaydi; "tashqariga" yo'nalishi bo'yicha va bu holda u etnosning asosiy etno-differentsial xususiyati hisoblanadi. Ushbu ikki qarama-qarshi funktsiyani o'z-o'zidan dialektik tarzda birlashtirgan holda, til etnosning o'zini o'zi saqlab qolish uchun ham, "biz" va "ular" ni ajratish uchun vosita bo'lib chiqadi [Antishev: 2.8; 239].

Tadqiqotning ushbu bosqichida zamonaviy tilshunoslikda mavjud bo'lgan tilni tushunishning uchta turini esga olish kerak. Ular haqida Z.Z. Chanysheva, bu talqinlarni qat'iy ravishda ajratib ko'rsatish kerakligini ta'kidlaydi [Antishev: 2.8; 315]. Shunday qilib, til, D.B. Gudkov, "bu global tushunish deb ataladigan narsa, ya'ni til o'z doirasi va o'z qoidalariga, o'z grammatikasiga ega bo'lgan har qanday belgi tizimi sifatida belgilanadi" [Gardiner: 2.49; 10-11]. Ikkinchi yondashuvga ko'ra, til keng ma'noda ishora tizimlarining ma'lum bir o'ziga xos sinfi sifatida tushuniladi, bu umuman inson tili barcha o'ziga xos tillarning universal

xususiyatlarining yoʻnalishi va shuning uchun mavhum konstruktsiya sifatida tushuniladi [Antishev: 2.8; 129]. Uchinchi, tor maʼnoda esa til “bir jamiyatda, qaysidir vaqtda va qaysidir makonda, umuman til xususiyatlarining oʻziga xos amalga oshirilishi sifatida qoʻllaniladigan real hayotdagi belgilar tizimi” sifatida taqdim etiladi. [Antishev: 2.8; 95].

Oʻz kontsepsiyasida Yu.S. Stepanov tilni ijtimoiy va ruhiy qobiqlar bilan oʻralgan yadroli toʻp sifatida taqdim etdi. Ushbu qobiqlarni izchil ravishda olib tashlash, keng maʼnoda til haqida xulosa chiqarish mumkin. Rus tili misolida muallif rus tilining asosiy oʻzagidagi madaniy komponentning muhimligini taʼkidladi. Bir paytlar ingliz faylasufi, adabiyot boʻyicha Nobel mukofoti sovrindori B. Rassel “tilning tuzilishini tushunish orqali biz dunyo tuzilishi haqida koʻp narsalarni bilib olamiz”, deb taʼkidlagan edi [Antishev: 2.8; 163]. Yu.S. Stepanov bu fikrni rivojlantiradi va buning sabablarini quyidagicha izohlaydi: “Bizdan oldingi til dunyo haqidagi minglab yillik bilimlarni muhrlagan; dunyo tilda aks etadi; maʼlum maʼnoda dunyo va uning tilda aks etishi bir narsadir” [A.Bach; 2.21; 185]

Demak, yagona madaniy-lingvistik makon doirasida til va madaniyat oʻzaro bogʻlangan ikki qutb sifatida namoyon boʻladi. Ushbu qutblardan biriga boʻlgan xohishga qarab, oʻrganilayotgan faktlar turli xil lingvistik va madaniy maʼlumotlarni oʻz ichiga olishi mumkin. Bunda bu fakt va hodisalar klassik “toʻgʻri/yolgʻon” atamasi bilan emas, balki “oʻzlik/begonalik”, “haqiqiy/asl emas” (oʻsha yerda) nuqtai nazaridan baholanadi.

Etnokulturologiyaning zamonaviy tadqiqotchisi Yu.V. Chernyavskaya yozadiki, ularning munosabati bilan "til va madaniyat bir doira hosil qiladi" [Burger H.: 2.24; 81]. U tilni "madaniyatning asosiy ombori - bu madaniyat namoyon boʻlgan modellar ombori" deb ataydi. Til maʼlum bir xalqning madaniy dunyoqarashi va uning chuqur mentalitetining mohiyatini birlashtirib, ekstralingvistik voqelikni ifodalaydi. Shu bilan birga, “etnomadaniy voqelik tilning oʻziga xos strukturasi yaratadi, u juda oʻziga xos milliy-madaniy maʼlumotlarni kodlaydi, bu tilda soʻzlashuvchilarga va tegishli madaniyatga ongsiz va intuitiv tarzda beriladi” [oʻsha yerda].

Shuni esda tutish kerakki, etnos va etnik til o'ziga xos chuqur munosabatlar bilan bog'liq bo'lib, ular so'zning keng ma'nosida milliy tushunchadir. To'g'ri ta'kidlaganidek, D.S. Lixachevning ta'kidlashicha, "milliy cheksiz boy va tilga, xalqning xarakteriga va tabiatga murojaat qilishi mumkin" (Breal M.: 2.20; 94).

Inson butun umri davomida atrofidagi dunyoni o'rganish va unda o'zini anglash bilan shug'ullanadi. Biroq, bu jarayonning borishi va uning ifodalari inson faoliyati mahsulotlarida sinxron ravishda o'zgarmaydi. MM. Makovskiy uni o'rganish "faqat u yoki bu mazmunli faoliyat natijalarini o'rganishga asoslangan qayta qurish sifatida mumkin" deb hisoblaydi [Maltseva D.G.: 2.56; 14]. Natijada, inson ma'naviy hayotining butun xilma-xilligi borliq haqidagi tushuncha va g'oyalarning murakkab tizimi bo'lib, uni dunyoning surati deyish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, bu dunyo haqidagi g'oyalar jamoasining ta'rifi turli xil atamalar bilan tavsiflanadi. R.X. Xayrullina, ba'zi olimlar "dunyo tasviri" atamasi bilan birgalikda "dunyo modeli" [Maltseva D.G.: 2.56; 92] va "dunyo tasviri" so'zlarini sinonim sifatida ishlatadilar [Xantimirov: 2.60; 112]. Dunyoning qay darajada va qanday shaklda tanilganligini hisobga olgan holda dunyoning falsafiy, ilmiy, diniy va mifologik rasmlari belgilanadi. Binobarin, dunyoning umumiy manzarasi uning ma'lum bir sohasi emas, balki insonning barcha ma'naviy faoliyatining natijasidir, u bilimning barcha darajalari va turlari yordamida yaratiladi.

G.V.ning so'zlariga ko'ra. Kolshanskiyning fikriga ko'ra, dunyo rasmi "insoniyatning rivojlanishining ma'lum bir bosqichida uning atrofidagi dunyoning mohiyati to'g'risidagi umumlashtirilgan tasvirdir" (Fischer: 2.43; 21). IN VA. Postovalova dunyoning tasviri g'oyasini inson va uning hayotining o'ziga xos xususiyatlarini, tashqi dunyo bilan aloqalarini, uning haqiqatda mavjudligining asosiy holatlarini aks ettiruvchi asosiy atamalardan biri sifatida tasniflaydi: dunyo - bu insonning barcha ma'naviy faoliyatining natijasi bo'lgan dunyoning yaxlit, global qiyofasi" [Maltseva D.G.: 2.56; 59]

Fransuz faylasufi M.Fukoning xulosasida aytilishicha, inson tushunchalar tizimini - dunyo rasmining asosini shakllantiradi. Turli tizimlarning umumiyligi yoki kombinatsiyasi mentalitetni tashkil qiladi. Dunyoning tasviri, xuddi mozaika

singari, tushunchalar va ular o'rtasidagi munosabatlardan qurilgan, shuning uchun uni ko'pincha dunyoning kontseptual tasviri deb atashadi (Funke: 2.48; 56). Voronej ilmiy maktabi olimlari kontseptsiyani "bilimlar kvanti bo'lgan global aqliy birlik" deb izohlaydilar [Maltseva D.G.: 2.56; 72].

Keling, dunyoning kontseptual va lingvistik rasmlari o'rtasidagi munosabatni tahlil qilaylik. Dunyoning kontseptual va lingvistik rasmlari o'rtasidagi bog'liqlik mavzusi juda ko'p qirrali. Tadqiqotchilar G.A. Antipov, O.A. Donskix va boshqalar (Novosibirsk) "dunyoning o'ziga xos milliy til rasmlari mavjudligi g'oyasi 18-asr oxiri - 19-asr boshlaridagi nemis filologiyasida (Michaelis, Herder, Humboldt) paydo bo'lgan deb hisoblashadi. Gap, birinchidan, til ideal, ob'ektiv mavjud tuzilma sifatida o'z so'zlovchilarining dunyoni idrok etishini bo'ysundirishi, tartibga solishi haqida bormoqda. Ikkinchidan, til – sof ma'nolar tizimi – real olamga yopishgandek o'z dunyosini tashkil etishi haqida" [Maltseva D.G.: 2.56; 75]

Hozirgi vaqtda dunyo manzarasi deganda "dunyoni yaxlit holda eng umumiy, yaxlit idrok etish, bilimning barcha darajalari va shakllari ishtirokida shakllanadigan bilimlar to'plami tushuniladi: nazariy va empirik, mantiqiy va hissiy, ilmiy, falsafiy, kundalik, diniy va mifologik" [Pogorelko 2006: 27].

Dunyo tasvirini shakllantirish jarayonida til alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, voqelikning aks etish mahsuli tilga kirib boradi. Kishilar hayotida yuz berayotgan fakt va hodisalar til sohasida sinadi. Insonni o'rab turgan hodisalar ma'lum nomlar bilan atala boshlanishidan oldin ham, atrofdagi dunyo odamga doimiy ong oqimi bo'lib tuyulardi. Vaqt o'tishi bilan, tovushlarning paydo bo'lishi bilan, odamni o'rab turgan narsalar va narsalarning birinchi nomlari paydo bo'ldi. Natijada, til mavjud voqelikni tartibga solishga hissa qo'shdi. Shunday qilib, inson ongida sodir bo'lgan fakt va hodisalar o'z nomlarini oldi. So'zlar odamga voqelikni turli xil hodisalar va narsalar bilan butun dunyo sifatida tasavvur qilishga yordam berdi. Til dunyoni idrok etishni osonlashtirdi, shuning uchun voqelikni modellashtiruvchi inson ongining tizimi shakllandi. Kelajakda u dunyoning til rasmi deb ataldi.

Dunyoning lingvistik tasviri masalasiga qiziqish V. Gumboldt tomonidan kashf etilgan bo'lib, u "turli tillar millat uchun ularning asl fikrlash va idrok etish organlaridir" [Humboldt 2000: 2.51324-326].

Albatta, til insonning tevarak-atrofdagi voqelik haqidagi bilimlarini to'plash va shakllantirishning asosiy vositalaridan biridir. Bu kontseptual voqelikni lingvistik takrorlashning bir turi. V.A.ning so'zlariga ko'ra. Maslovaning ta'kidlashicha, "dunyoning lingvistik tasviri insonning dunyoga (tabiat, hayvonlar, o'zi dunyoning elementi sifatida) munosabati turini shakllantiradi. U insonning dunyodagi xatti-harakatlari normalarini belgilaydi, uning dunyoga munosabatini belgilaydi. Har bir tabiiy til dunyoni idrok etish va tashkil qilishning ma'lum bir usulini ("kontseptsiyani") aks ettiradi. Unda ifodalangan ma'nolar ma'lum bir yagona qarashlar tizimini, o'ziga xos jamoaviy falsafani keltirib chiqaradi, bu barcha ona tilida so'zlashuvchilarga majburiy talab sifatida qo'yiladi" [Muryasov: 2.57: 65].

Zamonaviy rus tilshunoslari E.S. Kubryakova, V.I. Postovalova va boshqalar o'zlarining "Tildagi inson omili" kitobida "dunyoning kontseptual va lingvistik tasvirlari bir-biri bilan bir butun sifatida bir qism bilan bog'liqligini isbotlaydilar. Dunyoning lingvistik rasmi madaniy (kontseptual) rasmning bir qismidir, garchi eng muhimi. Biroq, lisoniy rasm madaniy rasmga qaraganda kambag'aldir, chunki ikkinchisini yaratishda lingvistik bilan bir qatorda boshqa aqliy faoliyat turlari ham ishtirok etadi, shuningdek, belgi har doim noto'g'ri va unga asoslanadi. har qanday atribut" [Postovalova 1998: 107]. Shu bilan birga, S.G. Ter-Minasova qisman-butun nisbat va o'zaro kirib borish, til va madaniyatning munosabati va o'zaro ta'siri o'rtasidagi farqni ta'kidlaydi: "Dunyoning lingvistik tasviri madaniy tasvir tomonidan to'liq o'zlashtirilmaydi, agar ikkinchisi deganda dunyoning lisoniy tasviri tushunilsa. inson ongida singan dunyo, ya'ni insonning jismoniy tajribasi va ma'naviy faoliyati natijasida yaratilgan dunyoqarashi" [Xantimirov: 2.60; 52].

Shu bilan birga, N.F. Alefirenkoning ta'kidlashicha, "dunyoning lingvistik rasmi atrofda voqelik ob'ektlari va hodisalarining vizual tasvirini yaratadigan lingvistik vositalar yordamida dunyo tasvirini olib boradi. Badiiy taval qanday aks ettirsa, dunyo surati ham voqelikni aks ettiradi" [Alefirenko: 2.6; 102].

Zamonaviy tilshunoslik antropotsentrizm yoʻnalishida faol rivojlanmoqda, til esa shaxsga refraksiyada oʻrganiladi. Til shaxsi muammosi XXI asrning koʻplab olimlarining diqqat markazida. Inson tomonidan tashqaridan olingan maʼlumotlar va yangi maʼlumotlar uning ichki dunyosiga bevosita taʼsir qiladi. Siyosiy, iqtisodiy va madaniy sabablarning taʼsiri bilan bir qatorda shaxsning oʻz-oʻzini anglashida ham oʻzgarishlar yuz beradi. Tashqi oʻzgarishlar taʼsiri ostida insonning oʻzi ham oʻzgaradi: uning oʻziga boʻlgan munosabati, obʼektlar va hodisalarga boʻlgan qadriyatlari va qarashlari, boshqa odamlar bilan aloqasi va shuning uchun uning dunyoqarashi oʻzgaradi. Shunda “insonning nutqi ham maʼlum bir shaklda oʻzgaradi: u oʻz dunyoqarashini ifodalash uchun boshqa til vositalarini tanlay boshlaydi, foydalana boshlaydi, shuning uchun uning lisoniy shaxsi oʻzgara boshlaydi, chunki lisoniy shaxs soʻzlovchining tasviridan boshqa narsa emas. nutq timsoli orqali” [Velichko: 2.28; 48].

2-BOB BOʻYICHA XULOSALAR

Madaniyatning zamonaviy tadqiqotlari ushbu tushunchaning 700 dan ortiq taʼriflarini oʻz ichiga oladi. "Madaniyat" atamasi koʻplab fanlar tomonidan qoʻllaniladi, shuning uchun turli bilim sohalari mutaxassislari unga oʻzlarining alohida maʼnolarini qoʻyadilar va ushbu tushunchaning turli tomonlarini tarix, falsafa, sotsiologiya, arxeologiya, etnografiya va boshqa gumanitar fanlar nuqtai nazaridan koʻrib chiqadilar. fanlar.

20-asrda til va madaniyat oʻrtasidagi munosabat masalasi tilshunoslikning asosiy masalalaridan biriga aylandi. Maʼlumki, mashhur Vilgelm fon Gumboldt birinchi boʻlib til va tafakkur oʻrtasidagi chambarchas bogʻliqlik va ularning har qanday inson hayotida ajralmas oʻzaro taʼsiri haqidagi gʻoyani ifodalagan. Til, tafakkur va madaniyat oʻrtasidagi munosabatlar muammosi koʻp oʻn yillar davomida filologlar, faylasuflar va madaniyatshunoslarni tashvishga solib kelmoqda. Ularning yaqin oʻzaro taʼsiri shubha ostiga olinmaydi.

Hozirgi vaqtda til va tafakkur (demak, madaniyat) oʻrtasidagi munosabat haqidagi munozaralar turli tadqiqotchilar tomonidan faol davom ettirilmoqda. Tilning har qanday jamiyat hayotidagi ahamiyatini ortiqcha baholab boʻlmaydi. Til

madaniyatning semiotik tizimi vazifasini bajaradi, uning ichki asosini tashkil qiladi. Bu masalaning tarixi 18-asrga borib taqaladi va bu uzoq davr mobaynida tilshunoslikda bu munosabatlarni o'rganishga bir qancha yondashuvlar shakllangan.

Tilshunoslikdagi antropotsentrik nuqtai nazar bizni til va madaniyat o'rtasidagi munosabat muammosini lingvokulturologiya prizmasi orqali ko'rib chiqishga majbur qiladi. O'z navbatida, lingvokulturologlar til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarning ramziy xususiyatini qayd etadilar, lingvistik belgilar madaniyat belgilari vazifasini bajarib, madaniyatning asosiy tushunchalarini ifodalay oladi. Binobarin, til muayyan xalqning tafakkuri va mentalitetini ifodalash vositasiga aylanadi, makon va zamon orqali madaniyat bilan bog'lanadi.

Til madaniyati lingvokulturologiyaning muhim tushunchalaridan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu tadqiqotda lingvomadaniyat deganda lisoniy belgilarda muhrlangan, tilda va til orqali mujassamlangan madaniyat tushuniladi.

Dunyo surati faoliyat ko'rsatishi va yaratilishi bilan tilga alohida o'rin beriladi. Bu tevarak-atrofdagi olamni aks ettirish natijasi til orqali sinishida ifodalanadi. Odamlar ko'rgan va tushunadigan hodisa va hodisalar lingvistik tekislikda yotadi. Til dunyoni idrok etish uchun qulayroq qildi, shunga mos ravishda voqelikni modellashtiruvchi inson ongining tuzilishi shakllandi.

Dunyoning tasviri xuddi mozaika kabi tushunchalar va ular orasidagi bog'lanishlardan iborat bo'lib, shuning uchun uni ba'zan dunyoning konseptual rasmi deb ham atashadi. Dunyoning kontseptual va lingvistik rasmlari o'rtasidagi munosabatlar masalasi juda ko'p qirrali. Atrofdagi dunyoni o'zlashtirish jarayonida geografik nomlar alohida o'rin tutadi. Aynan ular hamma narsani o'z o'rniga qo'yadilar, tashqi dunyodan odam olgan ma'lumotlarni javonlarga joylashtiradilar. Toponimlar dunyoning to'laqonli lingvistik modelini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi, chunki har bir nom jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir tarixiy bosqichini yashiradi.

Jamiyat hayotidagi o'zgarishlar odamlarning kundalik hayotida o'z ifodasini topadi. Yangi so'zlar, voqeliklar paydo bo'ladi va tilda uzoq vaqt guvohi bo'lib qoladi. Shunday qilib, ko'pgina nemis oikonimlari va gidronimlari kelib chiqish

ramziy tarixini saqlaydi va ular qo‘llanilgan frazeologik birliklar ona tilida so‘zlashuvchilar nutqida mustahkam o‘rin egalladi.

Shahar yoki daryo nomi nafaqat o‘ziga xos va qimmatli bo‘lib, balki turli appellativlar va ko‘pincha onimlar bilan birgalikda zamonaviy nemis tilida qo‘llaniladigan yangi to‘plam ifodasini hosil qiladi. Xalqning donoligi, vinochilik va harbiy ishlar bilan shug‘ullanishi, ona tabiatga bo‘lgan muhabbat maqol va maqollarda o‘z ifodasini topib, dunyoni nemislar qabul qilganidek tasvirlaydi va tasvirlaydi.

III BOB. TOPONIMLARDA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARNING AKS ETISHI

3.1. Nemis tilida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari

Jamoat hayotidagi siljishlar kundalik voqelikda bevosita aks etadi. Har kuni yangilik, jumladan, tilda uzoq vaqt saqlanib qolgan va mustahkamlangan yangi

soʻzlar va haqiqatlar olib keladi. Shu maʼnoda onomastik lugʻat katta ahamiyatga ega boʻlib, bizning oʻrganishimizni hisobga olgan holda toponimlar. Vereshchagin va V.G. Kostomarov tasdiqlaydiki, "toʻgʻri nomlar yorqin milliy-madaniy semantikaga ega, chunki ularning guruh va individual maʼnosi toʻgʻridan-toʻgʻri ona tilida soʻzlashuvchi xalq madaniyati tarixidan kelib chiqadi" [Vereshchagin, Kostomarov: 2.29; 103].

Atrofdagi voqelikni bilish jarayonida geografik nomlar alohida oʻrin tutadi. Toponimlar dunyoning yaxlit lingvistik modelini shakllantirishga yordam beradi, shu bilan birga ularning har biri maʼlum bir nomning paydo boʻlishi tarixining saqlovchisi boʻlib qoladi. D.G. Maltsevaning taʼkidlashicha, "til anʼanaviy xarakterdagi madaniy va tarixiy maʼlumotlarni va koʻplab zamonaviy faktlarni aks ettiradi va saqlaydi" (Maltseva: 2.56; 3).

Nemis tilida: *Dorf*–qishloq, mahalliy aholi yashash joyi maʼnosini anglatadi va bu bilan bogʻliq *Dorndorf* yoki *Dusseldorf*, *Deggendorf* kabi joy nomlarining paydooʻlganligini koʻramiz.

“**Heim**” soʻzi nemis tili izohli lugʻatida uy , makon, vatan maʼnolarini anglatadi. Heim bilan bogʻliq Toponimlar : *Manheim*, *Kirchheim*, *Greisheim* kabilardir.

“**Brunnen**” - buloq, soy, quduq, suv manbasi maʼnolarini anglatadi.

„**Brunnen**“ bilan bogʻliq toponimlar : *Marienbrunnen*, *Märchenbrunnen*.

„**Wasser**“ – suv maʼnosini anglatadi.

„**Wasser**“ soʻzi bilan bogʻliq toponimlar : *Wasserburg*, *Wasserberg*.

„**Burg**“ – qalʼa, qoʻrgʻon maʼnosini anglatadi

„**Burg**“ soʻzi bilan bogʻliq toponimlar : *Magdeburg*, *Dornburg*, *Augsburg*, *Günzburg*, *Coburg*, *Regensburg*.

„**Berg**“ – togʻ, dara, adirlik maʼnolarini anglatadi.

„**Berg**“ so‘zi bilan bogliq toponimlar: *Rastenber*g, *Bamberg*, *Arnsberg*, *Abensberg*, *Heidelberg*.

Ijtimoiy-tarixiy yoki geografik hodisalarni aniq yoki bilvosita o‘z ichiga olgan toponimik lug‘at ongli ravishda nominatsiya jarayonining natijasini ko‘rsatadi, bu ham dunyoning etnik-lingvistik rasmini yaratishga yordam beradi. Nikonov tomonidan taklif qilingan toponimlarning tabaqalanishiga ishora qilib. Podolskaya [Duden: 2.30; 78], biz ushbu tadqiqotda "oykonim" - shahar nomi va "gidronim" - suv ob‘ektining nomi atamalaridan foydalanamiz. Ayrim beshta yirik nemis shaharlarini va muhim suv havzalarining nomlarini - Germaniya gidronimlarini ko‘rib chiqing.

OYKONIMLAR

BERLIN/BERLIN

Germaniya poytaxti Berlining nomi birinchi marta 13-asr hujjatlarida uchraydi va eng ehtimolli versiyaga ko‘ra, qadimgi slavyancha birl/berl – “botqoq, botqoq” atamasidan kelib chiqqan [Duden: 74]. Qizig‘i shundaki, nemislar Berlinda einen Koffer iborasini ishlatishadi haben - lit. Berlinda “Berlinga qaytish uchun sabab bo‘lmoq, Berlin bilan bog‘lanib qolish” ma’nosida chamadonga ega bo‘lmoq. R.M.ning pop qo‘shig‘i tufayli shuhrat qozondi. Mashhur Marlen Ditrix tomonidan ijro etilgan Sigelning "Ich hab’ noch einen Koffer in Berlin" asari [Duden: 1997: 442].

HAMBURG/HAMBURG

Quyidagi maqol ikkita nemis shaharlarini birlashtirgan: Hamburg ist das Tor zur Welt, aber Bremen hat den Schlüssel dazu yoki uning varianti Hamburg ist das Tor zum Himmel, aber Bremen hat den Schlüssel dazu - lit. "Hamburg - dunyoga (jannatga) kirish eshigi, ammo Bremenda uning kaliti bor". Bunda hikoya Hamburg gerbida darvoza tasvirlangan, Bremen gerbida esa Bremen sobori homiysi hisoblangan havoriy Pyotrning kaliti ko‘rsatilgan. Biroq, 9-asrda, bu shaharlar bir-biri bilan raqobatlasha boshladi, o‘sha paytda arxiyepiskopning qarorgohi

Gamburgdan Bremenga ko‘chirildi [Elektron resurs <https://de.wiktionary.org/wiki/Hamburg>]. Toponimik lug‘atda ed. YEMOQ. Hamburg toponimining Pospel etimologiyasi quyidagicha ochib berilgan: “... Germaniya shahar-yeri, 715 yilda Hammaburg nomi bilan tilga olingan; Bu nom o‘rta oliy nemis jambonidan keladi - "ko‘rfaz, daryoning egilishi", burg - "qo‘rg‘on shahar", ya‘ni. "daryo ko‘rfazi bo‘yidagi shahar" [Duden 2005: 95]. Bremen shahrining nomi qadimgi sakson bremo - "chekka, chekka" degan ma‘noni anglatadi va Karoling sobori qal‘asining qumtepada joylashganligini anglatadi [Duden 1999: 70]. Ko‘rib chiqilgan misol ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan hodisa (arxiyepiskopning yangi joyga ko‘chirilishi) xalq tilida qanday aks etganligini ko‘rsatadi. Nemislar shaharlarning nomlarini ikkita shahar gerbini taqqoslashga asoslanib, aqlli hikmatli so‘z bilan birlashtirdilar.

KOLN/KÖLN

Kyoln oikonimining paydo bo‘lishi Germaniyaning rivojlanish tarixi bilan bevosita bog‘liq. Bu nomning kelib chiqishi ma‘lum: "u lotincha colonia (Kolonie) - koloniyaning rimcha nomi Claudia Ara Agrippinensium" so‘zidan paydo bo‘lgan" [Elektron resurs <http://de.wiktionary.org/wiki/Köln>]. Toponimik lug‘atda bu shahar haqida shunday deyilgan: milodiy 50-yilda Rim lageriga asos solingan. Rim mustamlakasi maqomini oldi va ushbu harbiy lagerda tug‘ilgan Rim imperatori Yulavdiyning rafiqasi Agrippina sharafiga Colonia Agrippinensis nomini oldi. 450-yilda lager manzilgohi Colonia (Lotin koloniyasi) deb tilga olingan, keyinchalik bu nomdan nemis Kyoln paydo bo‘lgan" [Duden: : 139]. Shunday qilib, Köln shahri Rim koloniyasida imperator xotining tug‘ilishi xotirasiga atalgan.

LEYPZIG/LEIPZIG

Germaniyaning sharqiy qismidagi Leyptsig shahri (Saksoniya) ko‘pchilik tomonidan xalqaro savdo, Leypzig kitob ko‘rgazmasi va 1409 yilda tashkil etilgan eski universitet bilan bog‘liq. E.M.ning toponimik lug‘atida Leyptsig toponimi haqida nimalarni topamiz. Pospelova: "... 1015 yildan beri bu nom qadimgi Lusatian Lipe yoki Lipskdan -" jo‘ka o‘sadigan joy ". Ushbu shakllardan - zamonaviy Leyptsig [Leyptsig], rus an‘anaviy Leyptsig "[Duden: 161]. Shu sababli, ismning

paydo bo'lishi aniq bir haqiqat ta'siri ostida sodir bo'lgan: shahar ko'p sonli jo'ka daraxtlari o'sishi sababli nomlangan. Aynan shu hodisa Leyptsigning birinchi aholisining e'tiborini tortdi va ularning joylashuvini aniqlashga yordam berdi.

Nemis tilida Mein Leipzig lob' ich mir! Es ist ein klein Paris und bildet seine Leute. / Va Leyptsig - kichkina Parij. Bu yerda hammaga maxsus reytd bor, bizni mingdan ajratasan. (B. Pasternak tomonidan tarjima qilingan). "Faust" dan olingan bu so'zlarni Leyptsig aholisi o'z shaharlaridan faxrlanish bilan yaxshi ko'radilar.

Va yana bir aforizm, G.J.ning o'ynoqi she'riga qaytsak. Hansening "Die Wassersnot in Leyptsig" asari hali ham nemis tilida yashaydi: in der großen Seestadt Leipzig - yonib. buyuk dengiz shahri Leyptsigda. Ushbu iborada istehzoli shaklda shaharda katta daryolarning yo'qligi tasvirlangan [Maltseva 1991: 2.56 130].

Nemis gidronimiyasining shakllanishi va rivojlanishi insoniyat tarixida qadim zamonlardan beri sodir bo'lgan aholining turli ko'chishlarida ham o'z aksini topgan.

GIDRONIMLAR

RHEIN/DER RHEIN

Ko'plab shoirlar tomonidan kuylangan, Shimoliy dengizga quyiladigan mashhur Reyn daryosi xalq qo'shiqlari, maqol va matallarida boshqalarga qaraganda ko'proq uchraydi. Daryo nomi birinchi marta eramizdan avvalgi IV asr manbalarida qayd etilgan: "... nomi qayta qurilgan hind-evropa asosi reinos -" daryo, oqim "; ehtimol kelt tillaridan, bu yerda gaulish reinos, rhenus - "oqadigan suv, daryo" [Toponomik lug'at 2005: 218]. Bunday holda, daryoning nomi qadimgi Germaniya aholisi hayotida tabiiy hodisa sifatida paydo bo'ldi: ular daryoni o'zining kengligi va tezligi bilan hayratda qoldirib, "oqayotgan suv" deb atashadi. Dunyoning kontseptual tasviri lingvistik rasmga aylanadi: odamlarni suv va oziq-ovqat bilan ta'minlaydigan suv resursi xarakterli nominatsiyani oladi.

Nomzodlikka taalluqli bo'lgan ko'plab turli xil xususiyatlardan faqat ijtimoiy-tarixiy sharoitlar, etnojamiyatning umumiy rivojlanish darajasi pirovardida u yoki bu xarakterli xususiyatni tanlashni belgilaydi. Gidronimlar o'zlari paydo

bo'lgan muhitni emas, balki jamiyatning ushbu muhitga munosabatini aks ettirishga qodir. Reyn haqida nafaqat buyuk shoirlar qo'shiq va she'rlar yaratgan (F. Shiller, F. List, G. Geyne ("Germaniya – qishki ertak", "Reynda. Loreley"). Nemislar bu daryoni mehr bilan Vater Reyn deb atashadi. (Reyn ota).

Reynning kengligi va go'zalligi ko'plab iboralarning paydo bo'lishiga olib keldi:

Ehe einer über den Rhein schwimmt, ertrinken zehne lit. Reyn bo'ylab kimdir suzib o'tmasdan oldin o'n kishi cho'kib ketadi.

Es saufen nicht alle den Rhein aus, die damit drohen lit. Reynni ichish bilan tahdid qilgan har bir kishi buni qila olmaydi.

Das wäscht ihm Rhein nicht ab lit. Hatto Reyn suvlari ham (Reynning baland suvining ishorasi) uni yuva olmaydi.

Rheinleute, Weinleute - Reyn qirg'og'ida aholi uzoq vaqtdan beri uzumchilik va vinochilik bilan shug'ullangan [Maltseva 2001: 13].

Ushbu go'zal daryoni eslatuvchi mashhur nemis qo'shiqlaridagi satrlar ayniqsa diqqatga sazovordir:

"Reben olib kelinganmi? ... Vom Rhein den Wein!" (Beginn eines Rheinweinliedes).

"Grüß' mir das blonde Kind vom Rhein und sag' ich käme wieder" (aus einem rheinischen Heimatlied).

"Die Frau vom Vater Rhein ist die Frau Mosel, drei Kinder heißen Neckar, Saar und Main. Und dieser so berühmten Rhein-Familie, verdanken wir den herrlich goldnen Wein" (deutsches Rheinwein-Lied).

"Trinkst du mal Wein vom Rhein, gib' acht auf den Jahrgang; küßt du ein Mägdelein, gib' acht auf den Jahrgang (Rheinweinlied) [Elektron resurs [http s: //de.wiktionary .org/wiki/Rhein](http://de.wiktionary.org/wiki/Rhein)].

Biroq, nafaqat afsonalar va an'analar Reyn bilan, balki vatanparvarlik uyushmalari bilan ham bog'liq. 1841 yilda Maks Shnekkenburger tomonidan yozilgan "Wacht am Rhein" qo'shig'i nemislarni frantsuzlarga qarshi kurashishga

undadi. Qo‘shiq Birinchi jahon urushi yillarida millatchilik va jangarilikning haqiqiy obraziga aylandi. Hozirgi vaqtda qo‘shiqning nomi va undan mashhur iboralar ko‘plab nemislarning ongida yashaydi. Zamonaviy nemis tilida Wacht am Rhein iborasi ko‘pincha "FRG hukumati" ma‘nosida uchraydi [Maltseva 2001: 14].

DUNA/DIE DONAU

Yana bir mashhur daryo - Dunay nomining kelib chiqishi va ishlatilishi qiziq. Xorijiy Evropadagi eng katta daryo bo‘lib qolgan Dunay to‘qqizta davlat, shu jumladan Germaniya hududidan oqib o‘tadi. Bu daryoning go‘zalligini ko‘plab shoirlar qo‘shiqda kuylashsa ajabmas. Daryo nomini birinchi marta miloddan avvalgi VII asrda qadimgi yunon muallifi Gesiod tilga olgan. Istres (Istros) sifatida; hind-evropa poyasidan kelib chiqqan frakiyalik nomi (t) r "oqmoq, harakat qilish" degan ma‘noni anglatadi va daryoning quyi oqimiga ishora qiladi. Shu bilan birga, kursning yuqori va o‘rta qismlari qadimgi Rim manbalarida Danuviy (miloddan avvalgi 1-asr) nomi bilan qayd etilgan. Keltlar sharqqa harakat qilganda, bu nom Frakiya Istres o‘rnini egallaydi. Danuv shakli bu gidronimning eroniycha danu - "daryo" so‘zi bilan bog‘lanishini bildiradi. Donau daryosining hozirgi nomi xronikalarda 10-asrdan beri tilga olinadi [Duden 112].

Yuqorida ko‘rib chiqilgan misollar nemis toponimlarining etimologiyasi ekstralingvistik, jumladan geografik va siyosiy omillar bilan qanday bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shahar yoki daryo nomi nafaqat o‘ziga xos va qimmatli bo‘lib, balki turli appellativlar va ko‘pincha onimlar bilan birgalikda zamonaviy nemis tilida qo‘llaniladigan yangi to‘plam ifodasini hosil qiladi. Xalqning donoligi, vinochilik va harbiy ishlar bilan shug‘ullanishi, ona tabiatga bo‘lgan muhabbat maqol va maqollarda o‘z ifodasini topib, dunyoni nemislar qabul qilganidek tasvirlaydi va tasvirlaydi.

Nemis toponimikasining zamonaviy tadqiqotchisi A.N. Belyaev shunday ta‘kidlaydi: "Tilshunoslarning onomastik lug‘atga bo‘lgan qiziqishi onomastik kategoriyalar nafaqat til birliklari sifatida ularga xos bo‘lgan leksik-semantik va grammatik ma‘nolarni ifodalashi, balki o‘ziga xosligi bilan yuqori informativ

ahamiyatga ega ekanligiga aniq e'tibor qaratadi. milliy madaniyat komponentlari” [Belyaev 2016 : 341].

Shunday qilib, tilni tarix va madaniyat fonida o'rganish tilshunoslar uchun katta qiziqish uyg'otadi, chunki ko'pgina til birliklari xalqning milliy o'ziga xosligini, davlat tarixi faktlarini, tabiiy-geografik xususiyatlarni, iqtisodiyot va madaniyatni aks ettiradi.

3.2-§. O'zbek tilida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari

Ilmiy izlanishlarni o'rganish orqali toponimlarninguzoq ma'nosi tilshunoslik fanidan tashqariga chiquvchi nolisoniy axborot bilan bog'liq, shuning uchun uzoq ma'no talqini nafaqat lingvistik balki tarixiy, madaniy, ijtimoiy, geografik xarakterdagi ma'lumotlarni tahlil qilishni ham talab etadi.

Nemis va o'zbek tilida joy nomlarini o'rganar ekanmiz ikki tilda ham joy nomlarini nomlashda xalqning hunarmandchiligi, kasbi va hududiy jihatdan qiladigan mashg'ulotlariga qarab nomlanganligini ko'rishimiz mumkin. Nemis olimi V.Gumbolt ham o'z izlanishlarida joy nolarining lingvomadaniy xususiyatlariga alohida to'xtalib o'tgan. Bundan tashqari nemis tili toponimlarining struktur xususiyatlarini A. Bach, J. Dieckmann, E. Eichler, R. Fischer, R. Muryasov kabi olimlar, o'zbek toponimlarining struktur xususiyatlarini esa T. Nafasov, S. Qorayev, A. Ernazarov, E. Begmatov, Z. Do'simov kabi bir qator olimlar o'rganib chiqqanlar.

Uzoq tarixga nazar tashlasak joy nomlarining nomlanishi insonlar ilk bor qo'nim topganligiga qarab va hayot uchun muhim hisoblangan suvliklar , daryolar, buloqlar bilan bogliqligini ko'rishimiz mumkin.

O'zbek tilida ham xuddi shu kabi ma'nolardagi joy nomlarining nomlanishini kuzatishimiz mumkin.

„Kent“ va „kand“ so'zi bilan bog'liq toponimlar: *Toshkent, Vobkent, Samarqand.*

„**Qo‘rg‘on**“ – so‘zi bilan bog‘liq joy nomlari : *Kattaqo‘rg‘on, Oqqo‘rg‘on, Qumqo‘rg‘on, Jarqo‘rg‘on.*

„**Saroy**“ – so‘zi bilan bogliq toponimlar : *Oqsaroy, Ko‘ksaroy, Bog‘chasaroy*

„**Shahar**“ – so‘zi bilan bog‘liq joy nomlari: *Yangi shahar, Eski shahar.*

„**Qal‘a**“ so‘zi bilan bog‘liq toponimlar: *Ellikqal‘a, Tuproqqal‘a, Ayazqal‘a.*

„**Tog**“ so‘zi bilan bog‘liq joy nomlari: *Bobotog‘, Qoratog‘.*

„**Suv**“ so‘zi bilan bog‘liq joy nomlari: *Bo‘zsuv, Oqsuv, Qorasuv, Sho‘rsuv.*

„**Soy**“ so‘zi bilan bog‘liq toponimlar: *Chuqursoy, Chimyonsoy, Chuqursoy.*

„**Daryo**“ so‘zi bilan bog‘liq joy nomlari: *Oqdaryo, Qoradaryo, Surxondaryo, Qashqadaryo.*

O‘zbek tilida joy nomlarini o‘rganishda xalqning madaniy xususiyatlari, odatlari va an‘analarini ham ifodalab keladi. Bu xususiyatlarini o‘rganishda ham nemis va o‘zbek tilshunos olimlari tomonidan chuqur o‘rganib chiqqanlar.

O‘zbek xalqi ham uzoq va boy tarixga ega xalq hisoblanadi. Har bir hududdagi joy nomlarini nomlasha shu hudud aholisining kasbi odat va an‘analarini ham ifodalab keladigan toponimlarimiz bisyor.

Hunarmandchilikni ifodalovchi o‘zbek toponimlari.

Gilambof – hudud aholisi gilam to‘qish va gilam mahsulotlari tayyorlash bilan shug‘ullanganligi sababli shunday nom bilan atalgan.

Sandiqchi – hudud aholisining asosiy mashg‘uloti sandiq va sandiq mahsulotlari yasash bo‘lganligini ifodalaydi.

Atlaschi - bu hudud aholisining asosiy mashg‘uloti atlas va adras matolarini to‘qish hisoblangan va shu hudud atlas va adras uchun asosiy manzilni anglatgan.

Temirchi – temirchilik eng qadimgi hunarmandchilik turlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda yashovchi aholining katta qismi temirchilik kasbi bilan shug'ullanadi.

TEMIRCHI – qishloq. Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumani. Kenagas qabilasining kichik urug'laridan biri temirchi – “Temirchi usta” deb atalgan.

Buyrabof - bu hududda yashovchi aholning asosiy mashg'uloti buyra to'qish hisoblangan.

Tandir yoki **Tandirchi** – bu nom asosan Janubiy o'zbekiston hududida uchraydigan toponim bo'lib ikki xil hunarmandchilik turini anglatadi.

1) Asosiy mashg'uloti non yopish uchun mo'ljallangan tandir yasash bo'lgan hudud ekanligini bildiradi.

2) Asosan Surxondaryo va Qashqadaryo hududida milliy taom hisoblanadigan Tandir taomini tayyorlash bilan shug'ullanadigan shahar, tuman yoki qishloq nazarda tutiladi.

Zargar – bu nom bilan ataladigan hudud aholisining asosiy mashg'uloti zargarchilik hisoblanadi.

Misgarlik – bu toponim misgarlik bilan shug'ullanuvchi aholi yashaydigan hududni anglatadi.

Duradgorlik – bu hududda yashovchi aholining asosiy mashg'ulotini duradgorlik tashkil etadi.

Zardo'zlik – bu hudud aholisining asosiy mashg'uloti zardo'zlik ekanligini bildiradi.

Baliqchi – bu hudud asosan suv havzalari, daryo va ko'llar atrofida joylashgan o'lib asosiy mashg'uloti baliqchilik hisoblanadi.

BALIQCHI – Andijon viloyatidagi tuman va uning markazi nomi. Shuningdek, Qashqadaryoning Koson tumanidagi qishloq. Baliq – eng qadimgi

turkiy soʻzlardan biri boʻlib, shahar maʼnosida keladi. VII–X asr yozma yodgorliklarida “Baliq”, “Balugʻ” shaklida yozilgan. Mahmud Koshgʻariyda ham shunday uygʻurlarning eng katta shahri “Beshbaliq” deb atalgan. “Yangi baliq” degan shahar ham boʻlgan (“Yangi shahar”). Qadimgi turkiy xalqlar Pekinni “xon baliq” deb atashgan va yozishgan. Shuningdek, “Kuzbaliq”, “Boybaliq”, “Oʻrdu baliq” nomli qadimiy shaharlar boʻlgan. Yozilish shakli baliq soʻziga oʻxshash boʻlgani sabab keyinchalik kundalik hayotda uning asl maʼnosiga eʼtibor kamaygan. Chunki X–XI asrlardan “Baliq” (shahar) atamasi arxaiklashgan. “Baliqchi” – shahar, qalʼa qoʻriqchisi maʼnosida keladi. Yana bir maʼnosi oʻzbek urugʻlaridan birining nomidir. Boshqa turkiy xalqlardan turkmanlarning ersari qabilasida “baliqchi”, boshqirdlarda “baliksi” urugʻi uchraydi. Ammo hozir maʼlum boʻlgan 92 ta oʻzbek urugʻi nomida “baliqchi” yoʻq. Tilshunos olim T.Nafasov fikricha, tojikcha “Panjikent” ham “Beshbaliq” nomining tarjimasidir. “Baliqchi” toponimiga professor A. Nurmonovning munosabati ham shunday.

Tuyayaylov- hudud aholisi yaylovlarda istiqomat qilishadi va yaylovlarda tuya boqish bilan shugʻullanishadilar.

Quyida esa baʼzi toponimlar etimologiyasiga kengroq toʻxtalib oʻtamiz hamda yortib beramiz.

OQDARYO – Zarafshon daryosining oʻng irmogʻi. N.G. Mallitskiy fikricha, muzlik tagidan oqib chiqadigan suv oqsuv deyiladi. Chunki tarkibidagi muz zarralari tufayli muzlik suvi oqish koʻrinadi. V.L.Vyatkin ham togʻ daryolari Oqsuv yoki Oqdaryo deb atalishini qayd qiladi. Samarqand viloyatidagi Oqdaryo va Qashqadaryo viloyatidagi Oqsuv nomlari V.L.Vyatkinning fikrini tasdiqlaydi. V.V.Bartoldning kuzatishicha, tabiiy oʻzanda oqadigan suv Oqsuv yoki Oqdaryo, kanal qazib oqizilgan suv esa Qorasuv yoki Qoradaryo deb ataladi (Bartold, III, 316). A.N.Kononov esa, Oqsuv – “oqar suv” degan maʼnoni bildiradi, deydi (Кононов. О семантике..., 1954).

QIRQQIZ – soy nomi. Bir necha mayda tepalari bo‘lgan joyga nisbatan soy shunday deb nomlangan. Morfema tarkibi qirq + qiz. Qirq < qir, qirq – 352 miqdor bildiruvchi so‘z; cho‘ziq yassi balandlik (qir). Qiz < quz – terskay bet; yirik balandlikning terskay tomondagi kichik balandlik; tiklik ko‘lami yuksak bo‘lgan balandlik; tekis joylardagi yolg‘iz tepa; qo‘rg‘onlarning xarobasidagi burj (minora) o‘mi. Shuningdek, Qirqqiz – “Tepasimon bo‘rtib chiqqan balandliklari bir qancha bo‘lgan joy; qo‘rg‘on burjlari, saroylar vayronasidan paydo bo‘lgan kichik-kichik minorasimon ko‘p balandlikdan iborat xarobazor” degan ma‘nolarni ham anglatgan. Qoraqalpog‘iston Respublikasining Ellikqal’a tumanida Qirqqizobod nomli mahalla va qishloq nomi shu toponim bilan bog‘liq bo‘lsa ajab emas.

BO‘BAKSOY – Navoiy viloyatining Nurota tumanidagi soy nomlaridan biri. Bo‘bak – “kichkina bola, go‘dak” ma‘nosini ifodalab, Bo‘baksoy esa – “daryoning, soyni kichkina bolasi” ma‘nosini bildiradi. **BO‘RLOQ** – mahalla. Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani. Nafaqat viloyatida, balki respublikaning ko‘pgina hududlarida mazkur nom bilan atalgan toponimlar uchraydi. Rivoyatlarga qaraganda, bu joyga qadimda Xon dam olgani borgan va bu yerni tabiati unga yoqqan hamda Xon bu joyni "Borliq" deb atagan. Shundan keyin mahalliy aholi o‘zlarining talaffuziga moslashtirib, mazkur hududni Bo‘rloq deb atashgan. Shuningdek, bir necha aholi punktlarining nomi (Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Samarqand viloyati Jomboy tumani). Burlak so‘zi bilan bog‘liq. O‘ylash mumkinki, mazkur toponim ruscha burlak so‘zi bilan bog‘langan deb, qolaversa, ko‘pchilik qishloqlar nomi Amudaryo va Zarafshon daryolarining qirg‘oqlarida joylashgan. Bundan tashqari, rus leksikografi V.Dalning so‘zlariga ko‘ra, rus tilining shevalarida "Burlak" – “daryo kemalarida pul topish uchun elga ketadigan dehqon-krestyanin”, shuningdek “uysiz, uylanmagan, bo‘ydoq” ma‘nolarini ifodalaydi (В.Даль.Толковый словарь живого русского языка, – М., 1955, т. I. С. 143). Ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibida (“Материалы по истории казахских ханств в XV–XVIII веков”. – Алма-Ата. 1969. С. 452) va no‘g‘aylarda burlak etnonimi bor

(Н.Г.Волкова. “Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа”. – М., 1973. С. 81). Demak, Burloq aslida etnonim hisoblanadi.

BO‘RLOQ – mahalla. Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani. Nafaqat viloyatda, balki respublikaning ko‘pgina hududlarida mazkur nom bilan atalgan toponimlar uchraydi. Rivoyatlarga qaraganda, bu joyga qadimda Xon dam olgani borgan va bu yerning tabiati unga yoqqan hamda Xon bu joyni "Borliq" deb atagan. Shundan keyin mahalliy aholi o‘zlarining talaffuziga moslashtirib, mazkur hududni Bo‘rloq deb atashgan. Shuningdek, bir necha aholi punktlarining nomi (Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Samarqand viloyati Jomboy tumani). Burlak so‘zi bilan bog‘liq. O‘ylash mumkinki, mazkur toponim ruscha burlak so‘zi bilan bog‘langan deb, qolaversa, ko‘pchilik qishloqlar nomi Amudaryo va Zarafshon daryolarining qirg‘oqlarida joylashgan. Bundan tashqari, rus leksikografi V.Dalning so‘zlariga ko‘ra, rus tilining shevalarida "Burlak" – “daryo kemalarida pul topish uchun elga ketadigan dehqon-krestyanin”, shuningdek “uysiz, uylanmagan, bo‘ydoq” ma‘nolarini ifodalaydi (В.Даль.Толковый словарь живого русского языка, – М., 1955, т. I. С. 143). Ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibida (“Материалы по истории казахских ханств в XV–XVIII веков”. – Алма-Ата. 1969. С. 452) va no‘g‘aylarda burlak etnonimi bor (Н.Г.Волкова. “Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа”. – М., 1973. С. 81). Demak, Burloq aslida etnonim hisoblanadi

BO‘STONLIQ – Toshkent viloyati tarkibidagi tuman nomi. Tuman hududi Tyanshan tog‘ tizimidagi Ugom, Piskom, qisman Qorjontov, Chotqol tizmalari oralig‘ida joylashgan. Tumanga nom bo‘lgan Bo‘stonliqdan tashqari, mintaqa joy nomlari tarkibida, xuddi shunday “-liq” qo‘shimchasi (formanti) bilan tugaydigan Xondayliq, Soyliq kabi nomlar ham bor. Albatta, bu tasodifiy holat emas, balki aniq bir toponimik qonuniyat mahsulidir. Bo‘stonliq nomiga asos bo‘lgan “bo‘ston” so‘zining ilk shakli fors-tojik tilidagi – “bo‘yiston”, “yashnagan”, “gullagan”, “bog‘-rog‘li joy”, “hidlar o‘lkasi” degan ma‘noni bildiradi. Nom so‘ngidagi “-liq” qo‘shimchasi shu narsani ko‘pligiga ishoradir. Ayrim mutaxassislar, tuman tashkil

etilayotgan vaqtda tumanga nom rasmiy–ma'muriy tarzda berilgan, deyishadi. S.Qorayev tuman nomi haqida shunday yozgan: “Bu rayon Qozog‘iston Respublikasi tarkibida ekanligida qozoqcha Bostandiq (Bo‘stonliq) shak- 92 lida yozilar edi. Bo‘stonliqni “bog‘- rog‘” ma’nosidagi bo‘ston so‘zidan ko‘ra Bo‘ston (bo‘z-to‘n-li) degan urug‘ nomi bilan atalgan deyish to‘g‘riroqdir. Shu joyda Chimboyliq degan qishloq ham bor. (Chimboy – urug‘ nomi); -liq, -lik (lig‘) affiksi kishilarning qaysi qabila-urug‘dan ekanini ham ko‘rsatadi; masalan, ming qabilasidan bo‘lgan kishilar minglig‘ deb atalgan”. Tuman ma'muriy markazi G‘azalkent shahri (1964-yildan). Shahar Chirchiq daryosining chap sohilida, Oqsoq ota soyining Chirchiq daryosiga quyilish joyida joylashgan. Ayrim mutaxassislar, o‘rta asr arab geograflari asarlariga tayangan holda, Gazak shahri hozirgi G‘azalkent bo‘lsa kerak, – deb taxmin qilganlar. Professor H.Hasanov esa, G‘azalkent nomi g‘izol – “ohu” va kent – “shahar” so‘zlaridan tarkib topgan, degan xulosaga kelgan

GILAMBOF – Surxondaryo viloyatining Angor, Termiz, Sherobod tumanlaridagi qishloqlar nomlari. Forscha gilambof – “gilam to‘quvchi”. Gilambap (gilambapi) etnonimi ham ma’lum.

GILAMCHI – Xorazm viloyati Xiva shahridagi mahalla nomlaridan biri. Gilamchi – “gilam to‘qish bilan shug‘ullanuvchi kasb egasi”. Xiva shahrida 1976-yilda gilam to‘qish kombinati ishga tushirilgan va ishchilarning yashash sharoitlarini yaxshilash maqsadida ikki qavatli uylar qurilib, gilam to‘qish fabrikasida ishlovchi ishchilarga berilgan. Shundan so‘ng, yangi tashkil qilingan mahallaga 1979-yili Gilamchi nomi berilgan.

DUKCHILIK – qishloq. Samarqand viloyati Samarqand tumani. Duk – yo‘nuvchi ma’nosini ifodalab, dukchilik esa quyidagi ma’nolarda ekanligi qayd etiladi: 1) temir yo‘nuvchi usta; 2) tayyorlangan mahsulotlar sotiladigan bozor qatori. Matolardan qo‘l san’atlari ishlab chiqarilishida yo‘nuvchi kasbi Markaziy Osiyoda juda keng tarqalgan edi. Barcha shaharlarning bozorlari va ba’zi bir yirik qishloqlarida tayyor mahsulotlar sotadigan rastalar shunday atalgan.

TAQACHI – qishloq. Toshkent viloyati Bekobod tumani, Andijon viloyati Paxtaobod tumani. Toshkent shahridagi mahalla nomi. Taqachi – taqa yasaydigan va otlarga taqa qoqadigan temirchi ma'nolarini anglatadi [2.54: 306]. Bu yerda yashovchi aholining asosiy mashg'uloti temirdan taqalar yasash bo'lgan.

OLTINSOY – Buxoro viloyati Vobkent tumanidagi qishloq nomi. Qishloq 2006-yilga qadar Arablar deb atalgan. 2006-yil 29-iyulda O'rta Arablar 292 deb o'zgartirilgan. Toponim tarkibi o'rta va arablar so'zlaridan iborat. Uning birinchi komponenti – o'rta so'zi "markaz", "oraliq" degan ma'nolarni bildiradi. Bu yerda qishloqning geografik o'rni atrofdagi qishloqlarga nisbatan solishtirilgan. Toponimning ikkinchi komponenti – arablar so'zi esa xalq nomi, etnonim. Demak, O'rta Arablar – "oraliqdagi (o'rtadagi) arablar yashaydigan qishloq" ma'nosini anglatadi. Mahalliy aholi bu hududda qadimda arablar yashaganligini ta'kidlashadi. Qishloq nomi 2014-yil 28-aprelda Oltinsoy deb o'zgartirilgan. Nom tarkibi oltin va soy so'zlaridan iborat. Uning birinchi komponenti – oltin so'zi sariq-qizg'ish tusli qimmatbaho nodir metallni, zar, tillani bildiradi. Apellyativning ikkinchi komponenti – soy termini "kichik daryo", "oqar suv", "suv yo'li", "vodiy", "suv oqadigan pastlik" degan ma'nolarda mamlakatimizning bir qancha hududlarida joy nomlarini hosil qiladi. Qashqadaryo toponimiyasi bo'yicha yetuk mutaxassis T.Nafasov esa soy so'zi (termini)ga quyidagicha ta'rif beradi: "Soy – ikki tomoni qirsimon cho'ziq balandlik bilan o'ralgan, o'rtasi vodiy bo'lgan sayxonlik. Soy – bahor oylarida yog'in suvlari oqadigan, yozda qurib qoladigan, kichik o'zanli oqar suv". Demak, Oltinsoy – "suvi oltinga teng soy" ma'nosidadir. Shuningdek, Navoiy viloyatining Xatirchi tumanidagi daryo nomi. U Oqto'vning janubiy cho'qqi qoyalaridan boshlanadi. Oltinsoy – oltinli soy, suvning oltin rangli bo'lgani uchundir.

OQDARYO – Zarafshon daryosining o'ng irmog'i. N.G. Mallitskiy fikricha, muzlik tagidan oqib chiqadigan suv oqsuv deyiladi. Chunki tarkibidagi muz zarralari tufayli muzlik suvi oqish ko'rinadi. V.L.Vyatkin ham tog' daryolari Oqsuv yoki Oqdaryo deb atalishini qayd qiladi. Samarqand viloyatidagi Oqdaryo va

Qashqadaryo viloyatidagi Oqsuv nomlari V.L.Vyatkinning fikrini tasdiqlaydi. V.V.Bartoldning kuzatishicha, tabiiy o‘zanda oqadigan suv Oqsuv yoki Oqdaryo, kanal qazib oqizilgan suv esa Qorasuv yoki Qoradaryo deb ataladi (Bartold, III, 316). A.N.Kononov esa, Oqsuv – “oqar suv” degan ma’noni bildiradi, deydi (Кононов. О семантике., 1954).

QIRQQIZ – soy nomi. Bir necha mayda tepalari bo‘lgan joyga nisbatan soy shunday deb nomlangan. Morfema tarkibi qirq + qiz. Qirq < qir, qirq – 352 miqdor bildiruvchi so‘z; cho‘ziq yassi balandlik (qir). Qiz < quz – terskay bet; yirik balandlikning terskay tomondagi kichik balandlik; tiklik ko‘lami yuksak bo‘lgan balandlik; tekis joylardagi yolg‘iz tepa; qo‘rg‘onlarning xarobasidagi burj (minora) o‘rni. Shuningdek, Qirqqiz – “Tepasimon bo‘rtib chiqqan balandliklari bir qancha bo‘lgan joy; qo‘rg‘on burjlari, saroylar vayronasidan paydo bo‘lgan kichik-kichik minorasimon ko‘p balandlikdan iborat xarobazor” degan ma’nolarni ham anglatgan. Qoraqalpog‘iston Respublikasining Ellikqal’a tumanida Qirqqizobod nomli mahalla va qishloq nomi shu toponim bilan bog‘liq bo‘lsa ajab emas.

III BOB yuzasida xulosa

Toponimlarning milliy madaniy xususiyatlari mamlakatning tabiatini, hudud florasi va faunasi, milliy ramzlari, diniy va mifologik qarashlar, madaniy qadryatlarni aks etishida ko‘rish mumkin. Masalan : o‘zbek toponimlari orasida rang komponentli ko‘plab toponimlar mavjud: Qorabuloq, Oqdaryo, Oqsuv, Oqtepa, Ko‘ktepa, Qizilcha va boshqalar. Rang komponentli toponimlar orasida “oq” komponentli toponimlar nisbatan ko‘p va keng qo‘llaniladi. Buning asosiy sababi esa “oq” rangining o‘zbek lingvomadaniyatida alohida ahamiyat kasb etadi va bir qator ramziy ma’nolarga ega ekanligidir.

Yuqorida o‘rganilgan joy nomlari o‘zbek va nemis tillaridagi toponimlar tarixiy jihatdan shu hudud aholisining tilini va madaniyati to‘la namoyon qilishi va ochib berishini ko‘rdik. Bu toponimlarning deyarli hammasi nemis va o‘zbek xalqlarining eng qadimgi tarixidan saqlanib kelayotgan merosi desak ham adashmaymiz

Bu misollardan shuni xulosa qilib aytishimiz mumkinki. nemis tilida ham, o‘zbek tilida ham toponimlar faqatgina joy nomi bo‘libgina qolmay xalqning ham tili, ham madaniyatini ifodalab keladi. Bu joy nomlarini o‘z holida saqlab qolishimiz esa kelajak avlodga uzoq o‘tmishni va boy tarixni yetkazish demakdir.

XULOSA

Toponimik tadqiqotlarning zamonaviy rivojlanishi toponimik lug'atni o'rganishning ko'p qirrali yo'nalishidan dalolat beradi. Geografik nomlar alohida so'z turkumi sifatida o'ziga xos nomlarning toponimik guruhini tashkil qiladi. So'nggi paytlarda o'rganishning turli yo'nalishlariga o'nlab tadqiqotlar bag'ishlangan bo'lib, ulardan eng muhimi lingvokulturologiyadir. Tilshunoslik, til va madaniyat chorrahasida joylashgan ushbu bog'liq fan turli mamlakatlardan kelgan ko'plab olimlarning e'tiborini tortadi.

Tadqiqot davomida biz kelgan eng muhim xulosalarni ta'kidlash kerak:

- O'ziga xos ism nazariyasining markaziy muammosi – uning ma'nosining o'ziga xosligi, shuningdek, otda ma'noning mavjudligi.
- O'ziga xos ism ma'nosining o'ziga xosligi, umumiy otdan farqli o'laroq, ism paydo bo'lgan madaniy-tarixiy davr bilan bog'liqligining kuchayishi bilan tavsiflanadi.

Geografik nomlarni qo'llashning grammatik xususiyatlari ma'lum qoidalarga bo'ysunadi, lekin bundan tashqari istisnolar ham mavjud, ya'ni ko'p hollarda toponimlardan foydalanish nemis tilining grammatik me'yoriga mos keladi.

20-asrda til va madaniyat o'rtasidagi munosabat masalasi tilshunoslikning asosiy masalalaridan biriga aylandi. Hozirgi vaqtda til va tafakkur (demak, madaniyat) o'rtasidagi munosabatlar haqidagi munozaralar turli tadqiqotchilar tomonidan faol davom ettirilmoqda. Tilning har qanday jamiyat hayotidagi ahamiyatini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Til madaniyatning semiotik tizimi vazifasini bajaradi, uning ichki asosini tashkil qiladi.

- Germaniya hududi o'zining turli davrlarida turli tarixiy o'zgarishlarni boshdan kechirdi, bu esa geografik nomlarga ta'sir qilmay qolmadi. Hozirgacha mamlakat xaritasida bir muncha vaqt oldin bu joylarda yashagan ayrim xalqlar hukmronligi davrida shakllangan nomlar mavjud.
- Xaritadagi ko'pchilik joy nomlari tabiiy kelib chiqishi bo'lib, ular vaqt makonida shakllanish va o'zgarish jarayonining uzoq davom etishi bilan ajralib turadi. Qoida

tariqasida, nomlar hududning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq holda tilda ma'lum joylar uchun belgilab qo'yilgan: suv omborlari, tepalik yoki tog'li yuzaning mavjudligi tegishli nomning aholisini keyinchalik doimiy bo'lib qoldi.

- Nemis va o'zbek toponimlarining etimologiyasi ekstralingvistik, jumladan geografik va siyosiy omillar bilan bog'liq. Xalqning donoligi, kasbiy faoliyati dehqonchiligi va harbiy ishlar bilan shug'ullanishi, ona tabiatga bo'lgan muhabbat maqol va maqollarda o'z ifodasini topib, dunyoni nemislar qabul qilgandek tasvirlaydi va tasvirlaydi.

- Tadqiqot jarayonida biz turli nemis va o'zbek tilidagi joy nomlarining tavsiflovchi majoziy nomlar (parafrazalar) guruhini o'rganib chiqildi. Shu bilan birga, har bir oykonim birdan o'nga qadar ko'chma nomga (parafraza) ega bo'lishi mumkinligi ma'lum bo'ldi. Ikkinchi darajali nominatsiyaning asosiy sabablari: shaharlarning geografik joylashuvi, tabiiy xususiyatlari, diniy ahamiyati, hunarmandchiligi, sanoat va savdosi, tarixiy va siyosiy voqealar, madaniy qadriyat.

- Toponimlarning ikkilamchi nominatsiyasining semantik xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida biz toponimlar bilan nemischa parafrazalarning har xil turlarini aniqladik. Masalan, Bremen - die Perle an der Weser (Bremen - Vezer daryosidagi marvarid), Eutin - Veymar des Nordens (Eutin - shimoliy Veymar), Heiligendamm - weiße Stadt am Meer (Heiligendamm - dengiz bo'yidagi oq shahar), Karlsruhe - Fächerstadt (Karlsruhe - shahar muxlisi), Kyoln - Domshtadt (Kyoln - sobori bilan mashhur shahar).

Toponimlarning norasmiy nomlarining oxirgi, kichik guruhi asosiy nomni ikkinchi darajali nominatsiya bilan almashtirish uchun mo'ljallangan doimiy xususiyatlarga ega. Misollar: Bremen - Freie Hansestadt Bremen (Bremen - Bremenning erkin Ganza shahri), Gamburg - die Freie- und Hansestadt Gamburg (Gamburg - erkin va Ganseat shahri Gamburg), Mayns - Gutenberg-Stadt (Maynz - shahar). Gutenberg), MyMkatvi - Tkotaz-MyiKeraZh (Muhlhauzen - Tomas Muntzer shahri).

- Geografik xaritada har qanday toponim o‘zining paydo bo‘lish tarixini saqlaydi. Nemis oikonimlari va gidronimlari bilan bog‘liq rivoyatlar zamondoshlar uchun katta madaniy va tarixiy ahamiyatga ega. Bu esa til ko‘zgudek milliy madaniyatning boyligini, uni avaylab asrab-avaylayotgan xalqni aks ettirganini yana bir bor tasdiqlaydi. Xalq ijodiyotida asrlar davomida shakllanib kelayotgan rivoyat va an‘analar lingvomadaniy ma‘lumotlarning muhim manbai bo‘lib qolmoqda. Jumladan, nemislar milliy mentalitetining yorqin xususiyatlari rivoyat va an‘analarda o‘z ifodasini topgan: halollik, adolat, Vatanga, o‘z uyiga muhabbat, mehnatsevarlik, aniqlik.

- Germaniya toponimlari bilan bog‘liq ko‘pgina afsonalar zamondoshlar orasida mashhur bo‘lib qolmoqda. Misol uchun, Bavariyaning Dinkelsbühl shahrida shaharni shved bosqinchilaridan qutqarish xotirasiga har yili shahar festivalini tashkil etish an‘anasi ko‘plab bolalar va kattalarni o‘ziga jalb qiladi. Maxsus sirlar ba‘zi nemis gidronimlari bilan bog‘liq: masalan, Mumelsee ko‘lidagi ko‘k gul afsonasi yoki shafqatsiz qirol Vatsmanning afsonasi mamlakatning madaniy merosini yosh avlodlarga ochib beradi. Xalq an‘analariga bo‘lgan muhabbat va hurmat Germaniya xalqiga o‘tmishdan eng yaxshisini tanlab, o‘z farzandlariga ko‘rsatish orqali bugungi kunni yaratishga imkon beradi.

Aytilganlarning barchasini yakunlab, quyidagi xulosani ta’kidlamoqchiman: lingvokulturologiya xalq tili va madaniyati o‘rtasida ko‘prik quradi, o‘lkaning milliy merosini ochib beradi, rivoyat va an‘analar, frazeologik birliklar boyligida ifodalanadi. (maqollar, matallar va qanotli iboralar) va geografik ob'ektlarning norasmiy nomlari. Zamonaviy nemis shaharlarining hayoti nafaqat yuqori ritmlar va axborot texnologiyalaridan iborat bo‘lib, ularning ko‘pchiligi o‘zlarining tarixiy o‘tmishi bilan uzluksiz aloqada. Ochiq maydonlarda teatrlashtirilgan tomoshalarni tashkil etish va o‘tkazish, shahar aholisi va mehmonlarini jalb qilish bizga an‘analarni ko‘paytirish, nemis xalqining yosh avlodlariga qadriyat yo‘nalishlarini etkazish imkonini beradi.

Shunday qilib, dissertatsiyada shakllantirilgan ilmiy qoidalar tasdiqlangan xulosalarga asoslanadi va har ikkala alohida etnojamiyatning toponimikalarini o'rganishda kognitiv yo'nalishni rivojlantirishga va qiyosiy ma'noda tarjima qilish strategiyasi va usullarini ishlab chiqishga hissa qo'shishi mumkin. shuningdek, onomastikaning lingvomadaniy komponentlarini, xususan, norasmiy toponimikani yaratish va idrok etish jarayonlarini konseptual talqin qilish. Kelajakda nemis va o'zbek shaharlarining perifrastik nominatsiyalarining vizual lug'at-ma'lumotnomasini ishlab chiqish, shuningdek, nemis va o'zbek shaharlari bilan bog'liq afsonalar va an'analar bilan tanishtiruvchi lingvomadaniy lug'at yaratish maqsadga muvofiq ko'rinadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ – huquqiy hujjatlar

1. 19.05.2021 PQ-5117-son O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
2. 25.02.2023 O‘zbekiston respublikasi Prezidentining “Umumta’lim maktabi o‘quvchilariga ikkinchi xorijiy til hamda zamonaviy kasbga o‘rgatish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-yil, 14-son, 230-modda, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qaroriga 3-ilovalar
4. 11.08.2017 610-son O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ta’lim muassasalarida chet tillarini o‘qitishning sifatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий таракқиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
6. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. - 488 б.

II. Ilmiy adabiyotlar

1. Anorqulov S.I. “Nemis va o‘zbek tillarida toponimlarning lingvokognitiv aspekti” T.- 2021 141 b
2. Arnold W. Ansiedlungen und Wanderungen deutscher Stämme: zumeist nach hessischen Ortsnamen. 2. Aufl. – Marburg: Elwert, 1881. – 694 S.
3. Admoni W.G. Der deutsche Sprachbau. – M.: Просвещение, 1986. – 336 с.
186. Agricola E. unter Mitwirkung von Görner H. und Küfner R.: Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. – Leipzig: Bibliographisches Institut Leipzig, 1985. – S. 467. 162 187.

4. Ashurova D.U., Galieva M.R. Text linguistics. – Tashkent: Turon-Iqbol, 2016. – 324 p.
5. Адмони В.Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке. – М.: Высшая школа, – 1973. – 170 с. 3.
6. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: уч. пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010. – 224 с. 4.
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. 3-изд – М.: Эдиториал УРСС, 2013. – 216 с. 5. Антипов Г.А., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. – Новосибирск: Наука, Сибир.отдел., 1989. – 196 с. 6.
8. Антышев А. Н. Имена. Немецкие антропонимы. – Уфа: БГАУ, 2001. – 239 с. 7. Арнольд А.И. Введение в культурологию. Учебное пособие. – М.: Народная академия культуры и общечеловеческих ценностей, 1992. – 352 с. 8.
9. Арсентьева Е.Ф. Фразеология и фразеография в сопоставительном аспекте (на материале русского и английского языков). – Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2006. – 172 с.
10. Ахманов А.С. Логические формы и их выражение в языке.// Мышление и язык: сб.ст./ под ред. Д.П. Горского. – М.: Политиздат, 1957. – 407 с.
11. Буркова Т.А. Функционально-стилистическое варьирование антропонимов в немецком языке: дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.04 – Уфа, 2010. – 428 с. 28.
12. Begmatov E. Uluqov N. “O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug’ati N. 2006 - 103 b
13. Bach A. Deutsche Namenkunde. Bd. II. Die deutschen Ortsnamen. - Heidelberg: Winter, 1953, - 615 S.
14. Bach A. Deutsche Namenkunde. Bd. II. Die deutschen Personennamen. – Heidelberg, 1954. – 615 S.

15. Baldinger, K. Die Semasiologie: Versuch eines Überblicks - Berlin Akademie-Verlag, 1957. - 17 S.
16. Bartlett F.Ch. Remembering. A study in Experimental and Social Psychology. - Cambridge: The Univ.Press, 1950. - X, 317 p.
17. Berger D. Duden. Geographische Namen in Deutschland: Herkunft und Bedeutung der Namen von Ländern, Städten, Bergen und Gewässern - 2., überarb. Aufl. - Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 1999. - 318 S.
18. Bily I. Ortsnamen des Mittelelbegebietes. – Berlin: AkademieVerlag, 1996. – 512 S.
19. Blanär V. Das spezifisch Onomastische // Der Name in Sprache und Gesellschaft. Beiträge zur Theorie der Onomastik. Wissenschaftliche Redaktion: Hans Walther. -Berlin: Akademie-Verlag, 1971. – 243 S.
20. Breal M. «Essai de sémantique, science de significations». ОПЫТ СЕМАНТИКИ, науки о значениях. – Paris, Hachette, 1897. – 382 S.
21. Bach A. Deutsche Namenkunde. Bd.II. Die deutschen Personennamen. – Heidelberg, 1954. – 615 S. 189. Bauer G. Deutsche Namenkunde. 2. überarbeitete Auflage. – Berlin: Weidler Buchverlag, 1998. – 356 S. 190.
22. Bily I. Ortsnamen des Mittelelbegebietes. – Berlin: AkademieVerlag, 1996. – 512 S. 192. Breal M. «Essai de sémantique, science de significations». ОПЫТ СЕМАНТИКИ, науки о значениях. – Paris, Hachette, 1897. – 382 S. 193.
23. Brendler A., Brendler S. Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik. – Hamburg, 2004. – 1029 S. 194.
24. Burger H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Grundlagen der Germanistik. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010. – 239 S. 195.
25. Беленькая, В. Д. Топонимы в составе лексической системы языка. – М.: Изд-во Моск-го ун-та, 1969. – 168 с

26. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А. Радченко. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с. 30.
27. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: пер. с англ. /отв. ред. и сост. М.А. Кронгауз; вступ. ст. Е.В. Падучевой. – М.: Рус. слов., 1996. – 411 с. 31.
28. Величко А.В. Жизнь языка в нашей жизни//Пространство языка — пространство культуры: материалы региональной НПК – М.: МАРХИ, 2013. – С. 48-50. 32.
29. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Монография. – М.: Индрик, 2005. – 1040 с.
30. Duden. Die Grammatik. Band 4. – Mannheim-Wien-Zürich: Duden Verlag, 1995. – 863 S. 198.
31. Do'simov Z. Egamov X. "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati" T. O'qituvchi 1977. 174-b
32. Die deutsche Sprache. Kleine Entzyklopadie, Bd 2.— Leipzig, 1970, 1234 S.
33. Dieckmann J. Die Namen der selbständigen Staaten und ihre Adjektive und Bewohnersubstantive. - Sprachpflege, 1971. - S. 7.
34. Diemer M. Die Ortsnamen der Kreise Karlsruhe und Bruchsal. - Stuttgart Kohlhammer, 1967,- 171 S.
35. Eichler E. Aufgaben und Perspektiven der Namenforschung in der DDR // Etnographisch-archäologische Zeitschrift, 1979, № 13, S. 163-166.
36. Eichler E. Ergebnisse der Namenforschung im deutsch-slawischen Berührungsgebiet.— Berlin: Akademie - Verlag, 1982, 47 S.
37. Eichler E. Über Namensysteme // Proc. of the 17th Int. Congr. of Onomastic Sciences. – Vol. 1. – Helsinki, 1991. – P. 292-299. 199.
38. Eichler E. Slawische Ortsnamen zwischen Saale und Neisse. 2. Aufl. – Bautzen: Domowina-Verl., 2010. – 201 S. 200.
39. Ермолович Д. И. Имена собственные на стыке языков и культур. – М.: Р. Валент, 2001. – 200 с

40. Fleischer W. Die deutschen Personennamen. Geschichte, Bildung und Bedeutung. – Berlin: Akademie Verlag, 1968. – 243 S. 163 201.
41. Fillmore C.J. Frame semantics // Linguistics in the morning calm: Selected papers from the SICOL, 1981. – Seoul: 1982. – P. 111-137
42. Fillmore Ch.J. The Case for Case Reopened // P.Cole, J.M.Sadock. Syntax and Semantics, 8: Grammatical Relations. -N.Y.: Academic Press, 1977. - P. 59 - 82.
43. Fischer R. Namenforschung heute. - Berlin: Akademie -Verlag, 1971. – 207 S.
44. Fischer R. Probleme der Namenforschung an Orts und Flurnamen im westlichen Böhmen und in seiner Nachbarschaft. - Leipzig: Bibliographisches Institut, 1952. – 58 S.
45. Fischer R. und andere. Namen der deutschen Städte. - Berlin: Akademie - Verlag, 1963. - 177 S.
46. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. - Leipzig. - 1974.-361 S.
47. Frye Richard N. Bukhara in pre-islamic Times // Encyclopedia Iranika. V. Fas. 5. London & New York, 1989. P. 511—513.
48. Funke O. Innere Sprachform. Eine Einführung in A. Marty's Sprachphilosophie. – Reichenberg: F. Kraus, 1924. - ?
49. Gardiner, A.H. The theory of proper names: A Controversal Essay. London-New-York-Toronto, 1954. -288 p.
50. Greule, A. Die Flussnamen Württembergs: Ergebnisse und Probleme ihrer Forschung // Ortsnamenforschung in Südwestdeutschland: Festkolloquium anlässlich des 65. Geburtstages von Dr. Lutz Reichardt am 10. Dezember 1999 / hrsg. Von Ulrich Sieber. - Stuttgart : Universitätsbibliothek, 2000. - S. 57-67.
51. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем./ общ. Ред. Г.В. Рамишвили. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с. Культура Германии: лингвострановедческий словарь: свыше 5000 единиц

- / Л.Г. Маркина, Е.Н. Муравлёва, Н.В. Муравлёва; под общ. ред. Н.В. Муравлёвой. – М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2006. – 1181 с.
52. Лингвистический Энциклопедический Словарь. Гл. ред. В. Н. Ярцева. –2-е изд. – М.: СЭ., 1990. – 685 с.
53. Madrahimov Z. “Tarixiy toponomika ” Т. 2017 130 b
54. Mirzakamilov M.T., Hakimov Q.M. “Toponomika” Т. 2020 - 346-b
55. Mirzayev N. “O‘zbek tili etnografimlarining izohli lug’ati” – Т. Fan 1991. 118 b .
56. Мальцева Д.Г. Германия: страна и язык. Landeskunde durch die Sprache. Лингвострановедческий словарь. 2-е изд., испр. и доп. – М.: ООО «Изд-во «Русские словари»: ООО «Изд-во «Астрель», 2001. – 416 с.
57. Мурясов Р.З. Топонимы в системе языка // Вестник Башкирского государственного университета. 2013. – № 3. – Т.18. – С. 753-763.
58. Никонов В.В. Введение в топонимику. – М.: Изд-во ЛКИ, 2011. – 184 с
59. Суперанская А.В. Что такое топонимика? Из истории географических названий. Отв.ред. Г.В. Степанов. – Изд. 2-е – М.: Либроком, 2014. – 178 с.
60. Хантимиров, С. М. Ойконимы как компонент топонимики лексикосемантической системы немецкого языка: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 –Уфа, 1998. – 144 с

Termiz davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti Roman-german tillar kafedrası Lingvistika (Nemis tili) mutaxassisligi 2-bosqich magistranti Axmedova

Dildora Jo'rxon qizining "Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari" nomli magistrlik dissertatsiyasiga ilmiy rahbar

X U L O S A S I

Axmedova Dildora Jo'rxon qizining "Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari" nomli magistrlik dissertatsiyasi nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Magistrlik ishining kirish qismida mavzuning dolzarbligi, maqsad va vazfalari, obykti va predmeti, ilmiy yangiligi, tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari, tadqiqot mavzusi bo'yicha adabiyotlar sharhi (tahlili), tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi, tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati, ish tuzilmasining tavsifi va amaliy natijalari yoritilgan.

Magistrlik dissertatsiyasining birinchi bobi tadqiqod mavzusiga doir nazariyalarning tanqidiy tahlili yoritib berilgan. Ilmiy uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish natijasida nemis va o'zbek tillarida toponimlarning tilshunoslikda o'rganilishi qiyoslab o'rganib chiqilgan. Joy nomlarini o'rganishda lingvistik hamda grammatik xususiyatlariga ham alohida to'xtalib o'tilgan.

Toponimlarni alohida o'rganib chiqilishi esa xorijiy tilni o'rganishda yana bir muhim jihati va bu o'rganilayotgan til tarixi shu millat madaniyatini ham o'rganishda muhmligi ekanligi aytib o'tilgan. Bunda o'zbek va nemis tillaridagi joy nomlari bir-biri bilan qiyoslab o'rganib chiqilgan.

Dissertatsiyaning ikkinchi tilshunoslikda til va madaniyat tushunchalari hamda lingvomadaniyatshunoslik haqida ma'lumotlar berib o'tilgan. Tilshunoslikda madaniyat, milliy madaniyat va lingvomadaniyatshunoslik

tushunchalari va ularning o‘zaro bog‘liqlik jihatlariga to‘xtalib o‘tilgan. Tilshunoslikka lingvomadaniyat tushunchasining kirib kelishi hamda uning ahamiyati haqida yoritilgan. Toponimlarda shu hudud aholisining milliy madaniyati va an‘analarining aks etish jihatlarini haqida so‘z yuritilgan.

Dissertatsiyaning uchinchi bobida nemis va o‘zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlariga alohida to‘xtalib o‘tilgan. Nemis tilida ham o‘zbek tilida ham toponimlardagi madaniy xususiyatlari haqida alohida so‘z yuritilgan. Ikki tilda ham joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari ilmiy adabiyotlar asosida qiyosiy tahlil qilinib namunalari asosida ko‘rib chiqilgan.

1. Magistrlik dissertatsiyasi ixtisoslik shifriga mos.
2. Magistrlik dissertatsiyasi mavzusining dolzarbligi aniq ma’lumotlar asosida yoritib berilgan.
3. Tadqiqotning maqsadi, ilmiy yangiligi, xulosalarning asoslanganligi va ularning ahamiyati aniq aks ettirilgan.
4. Dissertatsiyada ilgari surilgan nazariy xulosalar ishonchli keltirib o‘tilgan va asoslab berilgan.
5. Dissertatsiya mavzusiga doir ilmiy ishlari dissertatsiya mazmuniga va dissertatsiya talabiga to‘laqonli javob berilgan.
6. Tadqiqotda boblarning joylashtirilishi talab darajasida, uzviylik va uzluksizlik tamoyillariga to‘la rioya qilingan.

Magistrlik dissertatsiyasi savodli ilmiy tilda yozilgan bo‘lib, ishning kirish qismida ko‘rsatilgan barcha vazifalar bajarilgan.

Magistrlik dissertatsiyaning yutuqlari sifatida quyidagilarni alohida ta’kidlash joiz:

- nemis tilida toponimlarning lingvistik hamda madaniy xususiyatlari o‘rganilishi yuzasidan tilshunos olimlarining ishlari batafsil keltirilgan;
- nemis va o‘zbek tillarida toponimlarni o‘rganishda toponimlarni turlarga ajratib alohida lingvistik hamda madaniy xususiyatlari misollar asosida ko‘rsatib berilgan.

Xulosa qilib aytganda Axmedova Dildora Jo'raxon qizining "Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari" nomli magistrlik dissertatsiyasi ilmiy tilda ravon yozilgan. Dissertatsiya "Magistratura to'g'risida"gi nizom talablariga mos shakllantirilgan, har bir bob xulosalangan va umumiy xulosa boblardan olingan xulosalar asosida aniq bayon etilgan. Ish plagiatdan o'tgan. Mazkur dissertatsiyani himoyaga tavsiya etaman.

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Roman-german tillari tarjimashunosligi

kafedrasi mudiri

dot'sent L.Kholiyarov

Axmedova Dildora Jo‘raxon qizining “Nemis va o‘zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari ” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasiga
TAQRIZ

Hozirgi kunda jahondagi rivojlangan mamlakatlar ta’limida ikki yoki undan ortiq tillarni o‘rganishni va shu tilda erkin muloqot qilish normal holat. Chet til ta’limida sifat va samaradorlikni ta’minlash maqsadida chet tillarni o‘rganish hamda o‘rgatish tajribasi ommalashib bormoqda. Shu jumladan yurtimiz taraqqiyotida ta’lim qonunchiligi ham eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu boisdan bugungi kunga kelib chet tili va uni o‘rganishda har qachongidan ham jiddiyroq ishlar olib borilmoqda. Har bir muvaffaqiyatli muloqot uchun chet tilida tushunarli talaffuz zarur bo‘lganligi bois til o‘rganuvchilar birinchi o‘rinda chet tili fonetikasini puxta o‘rganmog‘i lozim. Bu nafaqat ma’noni balki, so‘zlovchi haqida ko‘proq narsani bilishga yordam beradi. Muloqot jarayonida so‘zlovchi va tinglovchi bir-birlarini nima demoqchi ekanliklarini qiynaalmasdan anglab olishadi. O‘quvchilarning chet tilini bilishlari ko‘pincha ularning talaffuziga qarab baholanadi. Shu nuqtai nazardan mazkur magistrlik dissertatsiyasi mavzusi dolzarb hisoblanadi.

Dissertasiya kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘xatidan iboratdir.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari, rejasi, ilmiy yangiligi, xulosalar uzviy va izchil tizimlilikka ega.

Magistrlik dissertatsiyasining birinchi bobi tadqiqod mavzusiga doir nazariyalarning tanqidiy tahlili yoritib berilgan. Ilmiy uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish natijasida nemis va o‘zbek tillarida toponimlarning tilshunoslikda o‘rganilishi qiyoslab o‘rganib chiqilgan. Joy nomlarini o‘rganishda lingvistik hamda grammatik xususiyatlariga ham alohida to‘xtalib o‘tilgan.

Toponimlarni alohida o‘rganib chiqilishi esa xorijiy tilni o‘rganishda yana bir muhim jihati va bu o‘rganilayotgan til tarixi shu millat madaniyatini ham

o'rganishda muhmligi ekanligi aytib o'tilgan. Bunda o'zbek va nemis tillaridagi joy nomlari bir-biri bilan qiyoslab o'rganib chiqilgan.

Dissertatsiyaning ikkinchi tilshunoslikda til va madaniyat tushunchalari hamda lingvomadaniyatshunoslik haqida ma'lumotlar berib o'tilgan. Tilshunoslikda madaniyat, milliy madaniyat va lingvomadaniyatshunoslik tushunchalari va ularning o'zaro bog'liqlik jihatlariga to'xtalib o'tilgan. Tilshunoslikka lingvomadaniyat tushunchasining kirib kelishi hamda uning ahamiyati haqida yoritilgan. Toponimlarda shu hudud aholisining milliy madaniyati va an'analarining aks etish jihatleri haqida so'z yuritilgan.

Dissertatsiyaning uchinchi bobida nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlariga alohida to'xtalib o'tilgan. Nemis tilida ham o'zbek tilida ham toponimlardagi madaniy xususiyatlari haqida alohida so'z yuritilgan. Ikki tilda ham joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari ilmiy adabiyotlar asosida qiyosiy tahlil qilinib namunalar asosida ko'rib chiqilgan.

1. Magistrlik dissertatsiyasi ixtisoslik shifriga mos.
2. Magistrlik dissertatsiyasi mavzusining dolzarbligi aniq ma'lumotlar asosida yoritib berilgan.
3. Tadqiqotning maqsadi, ilmiy yangiligi, xulosalarning asoslanganligi va ularning ahamiyati aniq aks ettirilgan.
4. Tadqiqotchining dissertatsiyasida ohirgi 10-15 yildagi ilmiy adabiyotlardan foydalanilgan.
5. Dissertatsiyada ilgari surilgan nazariy xulosalar ishonchli keltirib o'tilgan va asoslab berilgan.
6. Dissertatsiya mavzusiga doir ilmiy ishlari dissertatsiya mazmuniga va dissertatsiya talabiga to'laqonli javob berilgan.
7. Tadqiqotda boblarning joylashtirilishi talab darajasida, uzviylik va uzluksizlik tamoyillariga to'la rioya qilingan.

Magistrlik dissertatsiyasi savodli ilmiy tilda yozilgan bo'lib, ishning kirish qismida ko'rsatilgan barcha vazifalar bajarilgan.

Magistrlik dissertatsiyaning yutuqlari sifatida quyidagilarni alohida ta'kidlash joiz:

- nemis tilida toponimlarning lingvistik hamda madaniy xususiyatlari o'rganilishi yuzasidan tilshunos olimlarining ishlari batafsil keltirilgan;

- nemis va o'zbek tillarida toponimlarni o'rganishda toponimlarni turlarga ajratib alohida lingvistik hamda madaniy xususiyatlari misollar asosida ko'rsatib berilgan;

Dissertatsiya ishining yutuqlari bilan birga Axmedova Dildora Jo'raxon qizining "Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari" mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasida bir qator kamchiliklar va mulohazali firlarlar uchraydi. Jumladan,

1. Birinchi paragrafda tahlil qilinayotgan mavzu yuzasidan o'zbek va jahon tilshunos olimlar fikrlari ketma ket berilgan, tadqiqotchi nuqtai nazari kam ko'zga tashlanadi. Mazkur yondashuvlarga kengroq munosabat bildirish o'z nuqtai nazarini kengaytirish lozim.

2. Iqtibos keltirilgan adabiyotlar betlari berlishida tafovutlar mavjud, iqtibos keltirilgan bet ko'rsatilishi lozim.

3. Dissertasiya natijalari sifatida ko'rib chiqilgan toponimlar asosida ikki tilda nemis va o'zbek tillaridagi joy nomlarining izohli lug'ati ishlab chiqilsa ishning qiymati yanada ochgan bo'lardi.

Yuqoridagilarga asoslanib aytish mumkinki, Axmedova Dildora Jo'raxon qizining "Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari" mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi Davlat Attestatsiyasi komissiyasi tomonidan magistrlik dissertatsiyasi yozish talablariga to'la javob beradi va uni a'lo baholarga tavsiya etish mumkin.

Termiz davlat universiteti
Xorijiy filologiya fakulteti

Xudoyqulov A.

**Axmedova Dildora Jo‘raxon qizining “Nemis va o‘zbek tillarida joy
nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari ” mavzusidagi magistrlik
dissertatsiyasiga
TAQRIZ**

Har bir tilni o‘rganishda o‘sha mamlakat aholisining madaniyati va geografiasini ham o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Chet tilini o‘rganish jarayonida shu xalqning madaniyati va urf-odatlarini ham birgalikda o‘rganiladi. Og‘zaki nutqda ham yozma nutqda ham shu millat vakillariga bo‘lgan murojaatda shu xalqning madaniyatiga xos tarzda bo‘lsa yanada maqsadga muvofiq bo‘ladi. Tilni o‘rganishda tilning lingvistik va madaniy tomondan o‘rganilishi esa yanada foydali jihatlari hisoblanadi. nafaqat ma’noni balki, so‘zlovchi haqida ko‘proq narsani bildiradi. Ikki tildagi joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganish esa shu mamlakat hududini ham o‘rganish til o‘rganishdagi alohida jihat hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan mazkur magistrlik dissertatsiyasi mavzusi dolzarb hisoblanadi.

Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari, rejasi, ilmiy yangiligi, xulosalar uzviy va izchil tizimlilikka ega.

Magistrlik dissertatsiyasining birinchi bobi tadqiqot mavzusiga doir nazariyalarning tanqidiy tahlili yoritib berilgan. Ilmiy uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish natijasida D.I. Ermolovich, V.D. Belenkaya L.V. Shcherba, E. Kurilovich, I.A. Vorobieva, V.A. Nikonov, Yu. A. Karpenko, L.M. Shchetinin kabi olimlarning asarlari o‘rganilib tadqiq qilingan. Toponimlarning grammatik, lisoniy va etnografik tomondan o‘rganilib tahlil qilinib olimlarning turlicha nazariyalari taqqoslangan va ularning chet tilini o‘rgatishda nima vazifalarni bajarishi haqida ma’lumotlari bayon qilingan.

Tadqiqodlar natijasida nemis va o‘zbek tilarida toponimlarning lingvistik va madaniy xususiyatlarini o‘rganishda uzluksiz tanlab olish usuli, tavsif usuli (empirik materialni tahlil qilish va tizimlashtirish), kontekstual va

lingvokulturologik tahlil usuli, tasniflash texnikasi Bunda nemis hamda o‘zbek tillari o‘rtasidagi farqli jihatlarini qiyoslash usuli bilan aniqlab berilgan.

Dissertatsiyaning ikkinchi bobida tilshunoslikda til va madaniyat tushunchalari hamda lingvomadaniyatshunoslik haqida ma‘lumot berilgan. Tilshunoslikda madaniyat, milliy madaniyat va lingvomadaniyatshunoslik tushunchalari va ularning o‘zaro bog‘liqlik jihatlariga to‘xtalib o‘tilgan. Tilshunoslikka lingvomadaniyat tushunchasining kirib kelishi hamda uning ahamiyati haqida yoritilgan. Toponimlarda shu hudud aholisining milliy madaniyati va an‘analarining aks etish jihatlarini haqida so‘z yuritilgan.

Dissertatsiyaning uchinchi bobida nemis va o‘zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlariga alohida to‘xtalib o‘tilgan. Nemis tilida ham o‘zbek tilida ham toponimlardagi madaniy xususiyatlar haqida alohida so‘z yuritilgan. Ikki tilda ham joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinib namunalari asosida ko‘rib chiqilgan.

Tadqiqotda boblarning joylashtirilishi talab darajasida, uzviylik va uzluksizlik tamoyillariga to‘la rioya qilingan.

Magistrlik dissertatsiyasi savodli ilmiy tilda yozilgan bo‘lib, ishning kirish qismida ko‘rsatilgan barcha vazifalar bajarilgan.

Dissertatsiyaning yutuqlari sifatida quyidagilarni alohida ta’kidlash joiz:

- nemis tilida toponimlarning lingvistik hamda madaniy xususiyatlari o‘rganilishi yuzasidan tilshunos olimlarining ishlari batafsil keltirilgan;

- nemis va o‘zbek tillarida toponimlarni o‘rganishda toponimlarni turlarga ajratib alohida lingvistik hamda madaniy xususiyatlari misollar asosida ko‘rsatib berilgan;

- lingvomadaniyat tushunchasiga ham alohida to‘xtalib bu tushunchaning paydo bolishi va tarqalishini ilmiy adabiyotlar asosida ko‘rib chiqilgan.

Ishning yutuqlari bilan birga Axmedova Dildora Jo‘raxon qizining “Nemis va o‘zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasida bir qator kamchiliklar va mulohazali fikrlar uchraydi. Jumladan,

1. Birinchi paragrafda tahlil qilinayotgan mavzu yuzasidan o'zbek va jahon tilshunos olimlar fikrlari ketma ket berilgan, tadqiqotchi nuqtai nazari kam ko'zga tashlanadi. Mazkur yondashuvlarga kengroq munosabat bildirish o'z nuqtai nazarini kengaytirish lozim.

2. Iqtibos keltirilgan adabiyotlar betlari berilishida tafovutlar mavjud. iqtibos keltirilgan bet ko'rsatilishi lozim.

3. Dissertasiya natijalari sifatida ko'rib chiqilgan toponimlar asosida nemis va o'zbek tillaridagi joy nomlari haqida lug'at ishlab chiqilsa ishning qiymati yanada ochgan bo'lardi.

Yuqoridagilarga asoslanib aytish mumkinki, Axmedova Dildora Jo'raxon qizining "Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari" mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi Davlat Attestatsiyasi komissiyasi tomonidan magistrlik dissertatsiyasi yozish talablariga to'la javob beradi va uni a'lo baholarga tavsiya etish mumkin.

**Termiz davlat pedagogika instituti,
Xorijiy tillar nazariyasi va metodikasi
kafedrasi mudiri, dotsent**

A handwritten signature in blue ink, appearing to be "M.T. Qodirova".

Qodirova M.T.

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI MAGISTRATURA BO'LIMI

70230101- Lingvistik (nemis tili)

MUTAXASSISLIGI 2-BOSQICH MAGISTRANTNING
MAGISTRLIK DISSERTATSIYASINING DASTLABKI HIMOYASINING

10 sonli BAYONNOMASIDAN KO'CHIRMA

"26" may 2023 y

Termiz shahri

Yig'ilish raisi: Imamova U.M.

Yig'ilish kotibi: Ergasheva F.B.

Qatnashdilar: kafedraning barcha professor-o'qituvchilari, 2-kurs magistrantlari hamda ularning ilmiy rahbarlari.

Kun tartibida:

70230101- Lingvistik (nemis tili)

2-kurs magistrantining magistrlik dissertatsiyasi ishlarining dastlabki himoyasi to'g'risida.

Kafedra mudiri Imamova U.M. yig'ilish qatnashchilariga 2-kurs magistrantining magistrlik dissertatsiyasi dastlabki himoyasiga barcha tayyor ekanligini aytib, reglament har bir ma'ruzachiga 10 daqiqa berilishini qayd etib o'tdi.

1. 70230101- Lingvistik (nemis tili)

magistratura mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Axmedova Dildora Joraxon qizining

"Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining
lingvomadaniy xususiyatlari"

mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi dastlabki himoyasida magistr tomonidan mavzu atroflicha o'z ichiga olib berildi. Mavzu bo'yicha o'tkazilgan ilmiy tadqiqot ishi, tajribalar va natijalar tahlili yakuniga yetkazilgan. Ilmiy rahbar f.f.n dotsent L. Roliyarov tomonidan ijobiy xulosa berilgan. Mazkur dissertatsiya ishiga tashqi taqrizchi dotsent M. Qodirova hamda ichki taqrizchi dotsent R. Udaydullorov A. tomonidan ijobiy taqriz berilgan. Muhokamada berilgan savollarga magistrantning javoblari yetarli bo'ldi. Ishda ko'rsatilgan kamchiliklarni yakuniy himoyagacha bartaraf etish vazifasi berildi. Dissertatsiya himoyaga tavsiya etildi.

KAFEDRA YIG'ILISHI QAROR QILADI:

1. 70230101- Lingvistik (nemis tili)

magistratura mutaxassisligi 2-kurs magistranti Axmedova Dildora ning

"Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining
lingvomadaniy xususiyatlari"

mavzusidagi dissertatsiyasi bajarilishi ijobiy deb hisoblansin va keyingi bosqichga tavsiya etilsin.

Yig'ilish raisi:

Yig'ilish kotibi:

Imamova U.M.
Ergasheva F.B.

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI MAGISTRATURA BO'LIMI
70230101 dinozestika (nemis tili)
MUTAXASSISLIGI
BO'YICHA BITIRUVCHI 2-KURS MAGISTRNING MAGISTRLIK
DISSERTATSIYASI ISHLARI TAVSIYALARINI O'QUV JARAYONLARIGA
QO'LLANISHI BO'YICHA

DALOLATNOMA

Termiz shahri.

2023 yil «10» iyun

Magistr Armedova Dildora Joraxon qizi ning
(familiyasi, ismi, otasining ismi)

(ishi mavzusi)
Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining
lingvomadaniy xususiyatlari

Ilmiy rahbari: f.f.n, dotsent Roliyev A.T.

Magistrlik dissertatsiyasi ishining asosiy natijalari boblar va paragraflar bo'yicha betlari ko'rsatilgan holda fanning ma'ruza matnlarida, amaliy mashg'ulotlar bo'yicha masalalar to'plamlarida, laboratoriya, kompyuter ishlarida hamda magistrlik dissertatsiyalarda yoki keys stadilar tayyorlashda foydalanishini aniq ko'rsatish kerak.

1. Ma'ruza matnlarida (betlarini ko'rsating): I BOB 1.1 qismini
8-10 bet tilshunoslik hamda mamlakat
shunoslik fanlarining ma'ruza matnlarida

2. Amaliy mashg'ulotlar bo'yicha masalalar to'plamlarida (betlarini ko'rsating): Nemis tili amaliy darslarida I BOB
1.3 qismi 17-23 betlarini foydalanishni
tavsiya qilish mumkin

3. Laboratoriya va kompyuter ishlarida (betlarini ko'rsating) III BOB 3.1 qismda keltirilgan
joy nomlari orqali ABTda mashg'ulotlar sifatida

4. Keys stadilarda (betlarini ko'rsating): I BOB 1.3 qismida
to'monimlarning grammatik xususiyatlarini

5. Magistrlik dissertatsiyalarda (betlarini ko'rsating): II BOB 2.2 qismidagi til va madaniyat
bog'lig'ligi haqidagi qismidan foydalan.

Komissiya raisi [Signature] Sh. Kunjaboyev

A'zolari: 1. [Signature] A.E. Rudoypulov

2. [Signature] R.Sh. Raydarova

3. [Signature] Sh.N. Begasheva

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

Magistratura bo'limi,

70230/01 *Lingvistik (nemis tili)*

mutaxassisligi

Magistrant *Axmedova Dildora Joraxon qizi* ning
Nemis va o'zbek tillarida joy nomlarining
lingvomodaniy xususiyatlari.

mavzusida magistrlik dissertatsiyasi ishiga DAK ning

XULOSASI

Termiz davlat universiteti DAK tomonidan Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi MD ni bajarish haqida 12.12.2018 yil 1963-2-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining Yakuniy Davlat Attestatsiyasi to'g'risidagi Nizomga asosan quyidagilari aniqladi:

Magistrlik dissertatsiyasini baholash mezonlari

No	Baholash mezonlari	Maksimal ball	Magistrant to'plagan ball
1	Mavzuning dolzarbligi asoslanganligi	Maksimal (10 ball)	8
	Dolzarblik mavzu bo'yicha jahondagi amaliyot, dunyo miqyosidagi ilmiy ishlar va mamlakatimizdagi ustuvor yo'nalishlarga mosligini ochib bergan holga asoslangan	9-10 ball	
	Ilmiy ishlar vositasida asoslangan	7-8 ball	
	Dolzarblikni yozishda mavzudan chetga chiqilgan	6 ball	
	Dolzarbligi qisman yoritilgan yoki yoritib berilmagan	0-5 ball	
2	Mavzuning davlat va universitet grant dasturi asosida yoki dolzarb muammolar bo'yicha tanlanganligi	Maksimal (8 ball)	8
	Davlat dasturiga kirgan	8 ball	
	Grant loyihasi bo'yicha	7 ball	
	Termiz davlat univaersiteti dasturi bo'yicha	6 ball	
	Boshqa dolzarb muammolar bo'yicha	5 ball	
Mavzuning davlat va universitet grant dasturi asosida yoki dolzarb muammolar bo'yicha tanlanilmagan	0-4 ball		
3	Kirish qismining to'g'ri rasmiylashtirilganligi	Maksimal (7 ball)	

	Magistratura to'g'risidagi Nizom talablari asosida to'g'ri rasmiylashtirilgan	7 ball	7
	Magistratura to'g'risidagi Nizomga mos lekin kichik hatoliklar uchraydi	5-6 ball	
	Kirish qismini Magistratura to'g'risidagi Nizom talablariga mos lekin to'g'ri yozilishida xatoliklarga yo'l qo'yilgan	4 ball	
	Kirish qismini Magistratura to'g'risidagi Nizom talablariga mos kelmaydi va to'g'ri yozilishida xatoliklarga yo'l qo'yilgan	0-3 ball	
4	MD ning hajmi va matning talab bo'yicha rasmiylashtirilganligi	Maksimal (5 ball)	5
	Talabga javob beradi.	5 ball	
	Talabga qisman javob beradi	4 ball	
	Talabdan chetga chiqish holatlari mavjud	3 ball	
	MD talab darajasida rasmiylashtirilmagan	0-2 ball	
5	MD bajarishda ilmiy tekshirish metodlaridan foydalanganlik darajasi:	Maksimal (8 ball)	8
	To'liq foydalanilgan	8 ball	
	Qisman foydalanilgan	6-7 ball	
	Yetarli emas	5 ball	
	Qisman foydalanilgan yoki foydalanilmagan	0-4 ball	
6	Olingan natijalarning yangiligi va ishonchlilik darajasi	Maksimal (8 ball)	8
	Olingan natijalar yangi	8 ball	
	Olingan natijalar eskirgan	6-7 ball	
	Natija to'la ishonchli emas	5 ball	
	Natija olinmagan yoki to'liq oxiriga yetmagan	0-4 ball	
7	MD ning xulosa qismida tavsiyalar keltirilganligi	Maksimal (6 ball)	6
	Bevosita ishlab chiqarishga tavsiyalar berilgan	6 ball	
	Bir maqsadga yo'naltirilgan tavsiyalar berilgan	5 ball	
	Har xil maqsadga yo'naltirilgan tavsiya keltirilgan	4 ball	
	Qisman tavsiyalar keltirilgan yoki umuman keltirilmagan	0-3 ball	
8	Tadqiqot mavzusiga taalluqli boshqa manbalarda keltirilgan nazariy, amaliy va empirik tadqiqotlar natijalarining tanqidiy tahlili	Maksimal (8 ball)	8
	Ilmiy tadqiqot ishlari, dissertatsiya, monografiya, ilmiy maqola va tezislar, tahlil qilingan	8 ball	
	Faqat darslik ma'ruza matnlari, o'quv-qo'llanma va ma'lumotlar tahlil qilingan	6-7 ball	
	Qisman tahlillar keltirilgan	5 ball	
	Ishonchliligi past tahlillar keltirilgan yoki umuman tahlillar keltirilmagan	0-4 ball	

9	Tadqiqot metodikasi va ishning amaliy qismi bayoni	Maksimal (8 ball)	
	Tadqiqot metodikasi va ishning amaliy qismi bayoni to'liq yoritilgan	8 ball	6
	Tadqiqot metodikasi va ishning amaliy qismi bayoni yoritilgan lekin chizmalar asosida ko'rsatilmagan	6-7 ball	
	Tadqiqot metodikasi va ishning amaliy qismi bayoni qisman yoritilgan	5 ball	
	Tadqiqot metodikasi to'g'ri ochib berilmagan yoki umuman keltirilmagan	0-4 ball	
10	Adabiyotlardan foydalanganlik darajasi:	Maksimal (6 ball)	
	Ilmiy-amaliy jurnallar, monografiya, yetakchi olimlar asarlari, dissertatsiya va avtoreferatlardan to'la foydalanganligi	5-6 ball	5
	Faqat darslik ma'ruza matnlari, o'quv-qo'llanma va ma'lumotlardangina foydalanilgan	4 ball	
	Adabiyotlardan foydalanganlik darajasi past	0-3	
11	Bitiruvchining ma'ruzasiga baho:	Maksimal (10 ball)	
	A'lo	10 ball	7
	Yaxshi	7 ball	
	Qoniqarli	6 ball	
	Qoniqarsiz	0-5 ball	
12	Berilgan savollarga javoblari:	Maksimal (8 ball)	
	To'liq	8 ball	6
	O'rta	6 ball	
	Qoniqarli	4 ball	
	Qoniqarsiz	0-3 ball	
13	MD ning ichki va tashqi taqrizchi tomonidan baholanishi:	Maksimal (8 ball)	
	A'lo	7 ball	7
	Yaxshi	6 ball	
	Qoniqarli	5 ball	
	Qoniqarsiz	0-4 ball	
	MD ga qo'yilgan yakuniy ball	Jami 100 ball	89

DAK raisi:

[Signature]

Sh. Kenjaboev

A'zolari:

[Signature]

fish

A. E. Radoygulov

[Signature]

fish

R. Sh. Raydarova

[Signature]

fish

Sh. N. Begasheva

fish

fish

fish

fish

fish

(MO')

Sana "10" iyun 2023 yil

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

Daylat attestatsiya komissiyasining yig'ilishi

BAYONNOMASI 1

Magistrant Axmedova Dildora Goraxon qizi ning «10» aprel 2023 y. Nemis va o'zbek tillorida joy nomlarining lingvistik xususiyatlarini

mavzudagi magistrlik dissertatsiyasi ishini ko'rib chiqish bo'yicha.

Qatnashganlar:

DAK raisi

DAK a'zolari

Kenjaboyev Sh. A.

Rudoyqulov A. E.

Kaydarova R. Sh.

Begashova Sh. N.

Magistrlik dissertatsiyasi

Ilmiy rahbar

Ilmiy maslahatchisi

1. fn dotsent A. Coliyarov L. T.

DAKga quyidagi hujjatlar taqdim qilingan:

1. Magistrant Axmedova Dildora Goraxon qizi ning o'quv rejadagi fanlarni topshirganligi haqida magistratura bo'limining 2023 yil 3-iyunda bergan ma'lumotnomasi.

2. Magistrlik dissertatsiyasi ish 75 varaq hajmda bajarilgan.

3. Ilmiy rahbar xulosasi

4. Ichki taqrizchi taqrizi

5. Tashqi taqrizchi taqrizi

6. Plagiat ma'lumotnomasi

7. Magistrlik dissertatsiyasi ishning qisqacha annotatsiya o'zbek tilda yozilgan.

8. Maqola va tezislar nusxasi

9. Malumotlarning elektron nusxasi saqlangan CD disk

Magistrlik dissertatsiyasi ishning bajarilishi bo'yicha talaba bergan axborotdan so'ng 5 minut davomida magistrga ushbu savollar berildi:

1. O'zbek va nemis toponimlarini madaniyat aks etgan jihatlari, chiqishini ko'rsatuv?

2. shuning ikkuvchi qismini yozib bering?

3.

4.

5.

DAK qarori

Magistrant Axmedova Dildora Shoraxon qizi
Magistrlk dissertatsiyasini _____ ballga bajardi va himoya qildi.

Magistrant Axmedova Dildora Shoraxon qizi ga Lingvistik (nemis tili) mutaxassisligi bo'yicha Magistr darajasi berilib, namunadagi diplom yozilsin.

Quyidagilar alohida ta'kidlab o'tilsin

DAK raisi

(F.I.Sh., imzo)

Sh. Keyjaboyev

A'zolar:

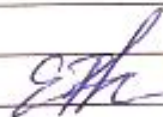

A. E. Rudoymgulov

R. Sh. Raydarova

Sh. N. Begasheva

DAK kotibi:

F. B. Ergasheva